

Меч Сагайдачного
Віктор Вальд

Величною та кривавою була перемога козаків у битві під Хотинським замком. Тоді поранили славного гетьмана Сагайдачного. На знак пошани, на честь великого подвигу він отримав з рук польського королевича Владислава меч. Та зброя стала символом козацької хоробрості й вільності, на неї полюють вороги козацтва. Та ось реліквію викрадено – і юний Іван Сірко разом із кількома відчайдухами, «званими» і випадковими, вирушає в небезпечні пригоди, щоб зрештою опинитися в самому серці Османської імперії – султанському палаці в Стамбулі. Серед ворогів вони зустрінуть друзів. Серед відчаю знайдуть відвагу. А ще того, хто, за передбаченнями Сагайдачного, невдовзі стане дуже важливим для всієї України...

Віктор Вальд

Меч Сагайдачного

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки Аліна Белякова

© Михайлов В., 2018

© Depositphotos.com / Irochka, jackmalipan, maksymholovinov, liyavihola, обкладинка, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2019

* * *

Присвячую моїй дружині Світлані Мазаловій

Автор щиро вдячний Вікторії Новицькій за допомогу в написанні роману

Пролог

– Славно килима[1 - Від перського «гилим» – грубо зроблена ковдра. (Тут і далі прим. автора.)] розкачували! На такому вік вікувати та меди куштувати! Уклін вам, браття, від серця, душі й розуму.

– І тобі, брате Сагайдо, уклін від небес до землі.

Побачивши кроків за десять двох споряджених коней, Сагайда відчув, як неприємний холодок пробіг по спині. То звичний знак, а зовсім не передранкова свіжість.

Та й не охолола за ніч земля. Тільки дихати стало спокійніше. Бо ж за день добряче на сонечку напарилася. Хоча й підняла на свій захист трави буйні, високі й соковиті, щедро вкрила листям ліси, діброви й сади, напоїла прохолодою підземних джерел річки й озера, – та вдень годі їй урятуватися від сонця на півнеба. Це при тому, що небесне світило ще в повну силу не увійшло – щойно тільки звільнилося від морозних обіймів і почало тішити всяку живність. А спостерігши ту радість, іще жаркіше задихало. Скоро вже розпечеться так, що люди й тварини аж прокльони йому посилатимуть. І тоді соромно стане сонечку – і знову почне воно шукати обіймів морозних.

Та до розпеченого літа ще не близько. Ще помилю?е око зелень тисячами своїх відтінків, солодкі аромати змусять завмерти, а ніжність листяного шепоту розслабить до сльози.

А вночі не зелень – то джгути, нитки та краплі почорнілого срібла зі смарагдовими мазками. Аж світяться вони в трав'яному килимі, а над колом тим і далі – стіна гнучкого срібла, що до кожного вітерецю прислухається. І вітерець тонко сріблом співає. А як же йнакше, коли повний місяць панує!

Прошепотів добре слово до коня свого Сагайда, поцілував у змилену від довгого бігу морду й так і залишив його в травах при повній збруї.

Не обнялися брати. Не той статут у них. Підмостивши ноги в чоботях сап'янових, сіли в коло. Близько – так, щоб руку простягти. Набили люльки тютюном із травами запашними. Запалили від жаринки, що по колу братньому пройшлася. Скільки годиться помовчали – але не для того зібралися.

– Скажу я, брати.

– Кажі, брате Кужелью. Поки немає з нами брата Хора, твоє слово старше, – з повагою схилив голову Сагайда.

Так само вчинив і третій брат.

Помовчав брат Кужель як годиться, вибив згаслу люльку на широку долоню, злизав усю ту смакоту й заговорив, похитуючись:

– Прийшли до мого бурдюга[2 - Землянка.] в Дикому полі гості непрохані. Спочатку лисиця наймудріша, столітня, а за нею вовк-сіромаха, що й на місці не встоїть, ніби його земля пече. А потім ворон-розумака на плече опустився. А ще орел-степовик, що вітер обганяє, ніби цвяхом прибитий, над головою завис. І повідомили вони мені новину, яка серце втішила, але розум засмутила. Водиш ти, брате Сагайдо, людей вільних, відважних у походи далекі, навіть до берегів султанських. То справа потрібна. А як без доброго сіряка?[3 - Здобич.] Без нього ніяк. Навіть зиму не побореш. То справа славна. Військова звитяга жила, живе і житиме. Так нам заповідано. Тому і радію.

Замовк брат Кужель. Став люльку набивати. За тютюнову роботу взялися і брати. Але не запалив свою люльку брат Кужель. Покректав столітнім крехом та й продовжив:

– Скажу я, брати.

– Кажі, брате Кужелью, що твій розум засмучує? – знову запропонував брат Сагайда голосом осілим, настороженим.

– Казали гості мої непрохані, що смерть-бабера надто вже веселою стала. Збирає врожаї небачені з ланів кривавих, бойових. А все від того, що багацько з'явилося сміливців веселих. Та то таке. Але сміливці ті вмілі. На сотню з шаблею кидаються, а на десяток із голими руками йдуть. А ще стріляють так густо і влучно, що рядами ворогів своїх кладуть. І думається мені, що науку ту не з роками й походами вони накопичують, а її передають їм із щедрістю неймовірною ті, кому таємне дозволено. І тепер не допомогою оте таємне стало людям ратним, а зброєю звичною. Немає наразі у багатьох страху й священного трепету перед знаннями стародавніми. Добре те чи погано – та ось, думається, для чого зібрав нас брат наш старший Хор у ніч святих таїнств, що зветься тепер Юра[4 - Святий день у народному календарі слов'ян, що припадає на 23 квітня (6 травня)].

– Дозвольте мені слово мовити, братове.

– Кажи, брате Дога, – з повагою схилив голову Сагайда.

Брат Кужель трохи забарився, але також із повагою схилив голову.

– Прийшов я до солодкої води напитися і коня напоїти. Бачу: сидить на камені біля берега баба – на вид жаклива, з довгим розпущеним світлим волоссям. І груди в неї довгі-довгі, та ще за спину вона їх закидає. Пам'ятаю: був я молодим, і вона була доброю до мене. Боги юрт нагородили її родючими землями. Дбала вона про родини й про стада незліченні. Ніхто на полювання не виїжджав, не зробивши їй пожертву. І ось йду, а підійти не можу. Знаю, це албасти? – злий демон, і ступні тепер у неї, як у птиці. Підняла вона руку і не пустила мене ні до себе, ні до води. Прошепотіла з гіркотою: «Пам'ятаю тебе і пам'ятаю наші обійми. Я чекала тебе і задрімала на піску біля бережка. Спала й не помітила, як із півночі прийшла червона вода – густа, із запахом крові. З тої півночі, куди пішов ти. Тепер ти інший, і я інша. Юною спокусницею я заманюю парубків. Тягну на дно, а потім з'їдаю. Всяк стане іншим, скупавшись у крові».

Зітхнув брат Дога й з гіркотою додав:

– Якими стануть ті, що безмірно в кров занурюються? Завжди сіклися й завзятість свою показували. Але намагалися більше в полон на викуп і обмін брати. А зараз? Січуться шаблями гострими, поки весь чамбул[5 - Чамбул – кінний загін.] не виріжуть. Нема кому повернутися і розповісти про те, з яким відважним і хоробрим воїнством довелось в Дикому полі зійтися. І рік від року все запеклішими й злішими стають воїни. А найсумніше те, що до люті тієї докладається мистецтво таємне, в усі віки заборонене для всіх, кому те не сказано!

Задиміли люльки солодко – для думки і тіла втіха. А коли дмухнули по останньому разу, озвався Сагайда:

– А дозвольте й мені слово взяти, братове.

– Кажі, брате Сагайдо, – зітхнув брат Кужель. Повільно, з натугою голову схилив.

– Кажі, брате Сагайдо, – після довгого мовчання схилив за статутом голову і брат Дога.

– Пробігав мій шлях по степу широкому, безмежному і сумному. Від могили до могили вікової, що височіють над рівниною. І немає тим могилам числа, як і тим оберігачам землі нашої, що до часу упокоїлися під курганами, які брати над ними звели. І бачив я бабу кам'яну на голові могильній, яку час, вітер і дощі нещадно завіяли. Вклонивсь як годиться й заповідано пращурами – і готовий був шлях далі тримати. Тільки бачу: сльози криваві з ямок очних у баби тієї з'явилися. І повернулася вона проти вітру Коронного – і ряснішими стали сльози. Тож, дивуючись, я за ликом її коня пустив. І бачив, як дмухнув вітер Московит, сльозу червону вибиваючи. Повернулася знову баба – та від Кримчака слізьми кривавими геть залилася. Рятуватися стала й знову обличчя своє кам'яне повернула – та від Турчака аж струмки криваві забили. Отак від жодного вітру вберегтися їй не випало. З усіх боків вітри дмуть криваві, дужі, без жалю й пощади. І не витримала та баба кам'яна – скотилася з могили високої, та просто під копита мого коня. Нічого не виявляла, нічого не просила. Камінь є камінь. Тільки плаче камінь той сльозами землі нашої. А вони є кров людська. То нагадування нам, захисникам землі цієї: звідки ми вийшли, звідки знання свої винесли, туди й повернемося відповідь давати.

Годилося помовчати, але не витримав брат Сагайда. Підвищив голос і продовжив:

– Немає землі кращої від нашої. І через це ворог з усіх боків і в усі віки війною йшов на неї. Було й таке: прийшов із військом незліченним з рівнин перських цар Дарій. І зустріли те військо п'ятеро посвячених. Стояли вони кожен на двох конях. І було в них по два мечі в кожній руці. І прорубалися крізь військо незліченне вороже. А потім повернулися й знову пройшли, як розпечений ніж крізь масло. І не було на них жодної рани. Вороги добре це бачили, адже були ті п'ятеро оголені по пояс. І тікало в страху військо Дарія аж до самих своїх перських рівнин...

– І те заповідано нам, і те наше військове... таємне! – сердито засопів брат Кужель. Уперше на пам'яті Сагайди брат перебив брата.

Смикнув підковами вусів Сагайда. Прикрив очі, затамував подих. А за мить очі його й уста відкрилися.

– Давно то було. Ох і давно. Кулі та ядра тепер зустрічають лицарів відважних. Так влучно й густо, що й не завжди можна ухилитися від того вогняного бою. І виходять на шабельну роботу не просто ворожі воїни, а шабельники вмілі, й готуються до рубки змалечку. Багато їх у землях бусурманських. А зараз іще більше стало. І пишаються вони не тим, кого вбили, а тим, скількох убили! І те страшно й сумно. А ще скажу, що війська ворогів наших

іншими стали. Стрій, крок, залп... Це вже фортеці... І не ті, що в землю вросли, а ті, що рухаються й наступають! Інші часи та інша війна. Війна не молодців-одинаків, а густих піхотних шеренг і кавалерійської лави. А без слова і науки такого не створиш. Зараз усе добре, що нас зміцнить. У тому числі й таємне... Якщо розмислити... Насуваються часи страшні. Загинуть козаки, і земля наша спорожніє. Тоді таємне нікому й не потрібним буде.

Вислухали брати і за слово відразу взялися.

– Слушно: земля кров'ю плаче. Сам знаєш... – Брат Кужель багатозначно підняв вказівний палець. – Жива баба в сонце плювала! Від того і скам'яніла на могильному пагорбі. Зрадили люди вірі прадідів своїх. Інші закони, інші молитви ім солодші. Від того й карі жорстокі та часті. На землі живемо і з землі – у землю й ляжемо. І тому захищаємо її. У тому числі й таємними знаннями, нам заповіданими. А таємні вони від того, що лише обраним відомі. Таке слово брата Кужеля!

– Вогонь в осередку – то радість і ситість людині. А коли йде він степом гуляти та по лісах стрибати – то горе й розорення всьому люду. Таємне тому й таємне, що таємне. Негоже гаряче вугілля за спину кидати, біду накликати. Так сказав брат Дога!

Сагайда повільно встав і струсив утому з плечей.

– Ваші слова мудрі й підкріплені заповітами древніми. Незламні у своїй переконаності й досвідченості. Але ті, хто смерті нашої бажають, ідуть до нас зі своїми таємними і явними знаннями. Йдуть, до кінця віддані своїй вірі. Закуті в броню, вивчені в строю і з могутнім порохом у заряджених мушкетах та гарматах. Їм можуть протистояти лише об'єднані – і землею, і вірою, і працею. Від такого єднання і військо буде непереможним. А якщо допомогти йому ще й таємним... Я знаю, багато залежить від слова брата Хора. Він скаже своє слово. Погодиться зі мною – і будемо думати, як іще війську нашому допомогти. А не погодиться – я муситиму голову схилити. Ось тільки...

Брат Сагайда обернувся до брата Доги і глянув у вічі.

– Брат Хор прим'яв траву. Он його торба з припасами і казан мідний. Там і цеберко з водою свіжою, і навіть дрова у зв'язці. Чекав він нас. Куди пішов? Навіщо? А якщо хотів піти, то сам знаєш – слідів не знайти. І травинки не пригне, не притовче. Над землею вітерцем пройде. А що скаже – то мудріше від нашого. Важливо нам те почути.

Брат Сагайда кивнув і обернувся до брата Кужеля. Той усміхнувся:

– І в мої очі поглянути бажаєш? Дивись! І мені важливе слово брата Хора. Але від свого не відступлюся. А слід брата Хора я шукав. Місяць – то наше сонце. І цієї ночі він щедрий. Сакма[б - Сліди.] кінські бачив. Вели вони тільки сюди. Пішов брат Хор. Так і є! Сліду його нікому не знайти, якщо він того не бажає.

– Те слушно, брате, що бажав вам в очі поглянути. Але без хитрості. А побачив я в очах ваших язички червоні. З братом Догою ясніше ясного. Дивиться він на схід і бачить перший промінь сонячний. Око брата Доги радіє сонячному світлу. А ось брат Кужель дивиться на захід. В його очах відбивається світло. Але воно не радує брата Кужеля. Бо це відблиск печалі.

– Авжеж! Печаль! – схопився на ноги брат Дога. – Я відчуваю запах горя!

– Так. Горить, – повільно хитнув головою брат Кужель. – Десь за половину козацької милі[7 - Козацька миля – 7,5 км.]. То знак нам. Сумний знак.

– Там, здається, і брат наш Хор. Треба поспішати. Такий день! – застогнав брат Дога. – Думали в росі викупатися та з собою її взяти. То священна роса. Вона і мертвого піднімає.

– Поспішімо! – вже з коня вигукнув брат Сагайда.

Сонце превелике червоним павуком уже розпустило промені – щоб, спираючись на ці лапи, піднятися над землею. Переляканий місяць квапливо збирав своє чорне срібло, й воно стрімко стоншувалося й тануло, вивільняючи різнобарв'я природи.

Як не хотілося пустити коней щодуху, та вершники розумно остерігалися. У густій траві годі було вгледіти, куди ступають коні. Тріщина в землі, нірка ховраха, оголений камінь чи будь-що інше, що нечистий підкладає під копита, – і на швидкому бігу біда, вилетить із сідла вершник. Та ще страшніше, коли кінь ногу зламає. Це коли в гонитві летиш за ворогом по степу – все на Бога сподіваєшся.

А коли від сильного ворога йдеш, то про це й не думаєш. Та й зараз зберегти коней потрібно. І так їм важко грудьми розривати склеєні рососою трав'яні коси. Та ще й серпанок. Здається, і легкий той туманець, але від кореня до половини траву ховає.

Чого ж тут сердитися? Хоча й прикро. Коні наразі добрі в братів. Такі, що один на тисячу. Та ще й хтозна, в яких краях та тисяча на пасовиську жирує.

– А ось і шлях битий! – радісно вигукнув брат Дога, що йшов першим.

– На Кальник дорога, – враз повеселішав брат Сагайда. – Тепер і вітер нас не наздожене.

Скоро долинули до пагорба. Стали, роззирнулися й схмурніли.

– Тойумлук[8 - Грабіж.], – гнівно сказав брат Дога.

Дивитися на те страшно. Палають крайні хати – давній і випробуваний спосіб змусити

селян спросоння метушитися. І за що хапатися? За скарб домашній, за діточок чи за зброю? Та ще й виття, стогін, плач жіночий. І чули про таке, та й не раз переживали – однак не кожен козак цьому раду відразу дасть.

І все ж дивний якийсь цей грабіж. Не бігають жінки від хати до хати, не чуто скреготу шабель, не гримлять постріли. Бути того не може, щоб козаки не билися. І побити їх усіх так скоро не могли розбійники степові. Відоме це місце як Мурафа[9 - Тепер село у Вінницькій області.], сотенне містечко брацлавського воеводства, що за версту від Кальника. Якими відчайдушними, досвідченими й хоробрими повинні бути розбійники, що зважилися в саму гущу козацьку сунутися?

– Он вони, аспидові діти! – часто задихав брат Дога.

Та Кужель і Сагайда вже й самі побачили, як на горбок, на південь від села, важко піднявся гурт коней.

– Лише трое степовиків, – усміхнувся Сагайда. – Дозвольте, братове, мені ту справу вирішити.

Кивнули брати. А Дога додав:

– Сам бачиш ті корзини. Помітять тебе, і потече з них кров ангельська.

– Не помітять, – знов усміхнувся Сагайда і пустив коня чвалом, на ходу натягуючи тятиву лука.

Не було тепер куди поспішати й потреби мучити коней. Повільно під'їхали до крайньої хати. Димить ще, а вогню не видно. Злизав він солом'яну стріху й білі стіни закоптив. На тому й згас у парі водяній. А баби, молодиці та дівчатка малі не мають спокою. Тягнуть і тягнуть із колодязя воду, скоро нею всі стіни й пожитки заллють. Ні голосу, ні плачу. Звичайна селянська робота.

Уже й проїхали комонні, а тут ураз дівчинка їх запримітила. Смикнула за спідницю старшу бабку. А та, глянувши на чужих, ураз голос підняла. За нею завили і всі інші. Та нумо бігти хто куди.

– Тьху, сатанинське кодло! – спересердя гаркнув на той бабський вереск брат Кужель.

– А чув ти, брате Дого, як пишаються баби тим, що Бог їх створив із ребра Адама. А ребро – єдина кістка в чоловічому тілі, яка міцно вигнута. Чоловік – то є чоловік! А баба не вдалася. Все не вляжеться вона прямо. Все її вигинає.

– Бог зліпив бабу з глини. Тоді Бог звався Тенгрі...

– А ось і місце славне! – не дослухавши брата Догу, в захваті вигукнув Кужель.

Дісталися брати майдану в центрі села й замилювалися. В натоптаному місці кров калюжами відсвічувала сонечко. Між тими калюжами, а то й у них лежало зо півтора десятка скорчених тіл у звичних шатах степових розбійників. Між ними конало з півдюжини бахматів – коней степу, надзвичайно витривалих і прудких.

– Славно, славно, – погодився брат Дога і кивнув у бік козаків і парубків, що наставили на них рушниці. Більшість їх була спросоння – в спідньому.

Усміхнувшись на те, брати повільно наблизили до них своїх коней.

Із насторогою дивилися на них козаки. Звісно, заїжджі діди були сиві і в зморшках. Зі зброї при них тільки сагайдаки зі стрілами та шаблі в піхвах – старих і тертих часом. Та й з одягу тільки й помітного, що чоботи з дорогого сап'яну. Решта просто – сорочка й штани з льону домотканого, пояси шкіряні та люльки за ними. А втім, хтозна... Вуса вікові за вуха закладені. А ще на тих вухах довжелезні чуприни намотані. Як годиться, в три пальці завтовшки. То знак найвищого козацького звання.

Однак... Приходили зі степу вороги з таким самим знаком високої доблесті та вміння військового. А отой другий старий племені татарського – і вилиці, й прищур очей це виказують. Із такими й не знаєш, чи здоров'я бажати, чи мушкетиком[10 - Назва кулі в XVII ст.] привітати. Ото й мовчать козаки, до болю в долонях рушниці стискаючи.

А чого діди прийшли? Про те тільки їм відомо.

– Цить! – гаркнув старший із козаків. – Хати гасити. А нам козацьку справу робити.

Умить замовкли баби, що набігли звідусіль. Неохоче, боком розійшлися біду з хат проганяти. А козаки й діди продовжили у витрішки спідлоба грати. І скільки ще грали – невідомо. Тільки з'явився на майдані ще один чужинець на доброму коні. Вів він гурт степових кобил. Через крупы тих конячок ремінь міцний перекинуто. На обох кінцях того ременя кошики плетені. А з кошиків по дві голівки дитячі визирають.

Рев уже в грудях затамували, тільки слізні сліди на щічках ангельських. Боязко з кошиків піднятися. Боязко і голос подати.

Не повернув чужак голови, коли з-поза тинів, кущів і з хат знов повибігали баби й молодиці та виривали з кошикового полону своїх дітей і онуків. І знову заголосило село. І за тими сльозами й голосінням годі щось збагнути.

Підвів чужак здобич свою, десяток коней, до дідів і вклонився їм шанобливо. І діди столітні,

хоча той і набагато молодший був, із повагою голови перед ним схилили. Озирнувся він до коней: порожні кошики всі до єдиного, а жіноцтво все не заспокоюється.

– Баби! – чи то вибачаючи, чи то вибачаючись, мовив він і так щедро усміхнувся, що у всіх на душі аж потеплішало.

– А он і чубарий нашого брата Хора, – вказав брат Дога на останнього в гурті коня чудової краси.

Здрігнулися козаки з рушницями і, починаючи зі старшого, всі на коліна стали і голови схилили.

За мить оточили козаків баби, молодиці, дівки, дівчора. І теж всі на коліна стали і в ноги вклонилися. Потім хреститися почали, молитви промовляти, а багато хто знову пустив сльозу.

– Яка то мокра справа, – буркнув брат Кужель. – А ти кажеш, брате Дого, що жінку з глини Боженько виліпив.

– Так і чоловіків із тієї-таки глини, – добуваючи з-за пояса люльку, всміхнувся брат Дога.

– Коня бачимо. А де наш брат, господар того коня? – якомога спокійніше запитав брат Кужель.

Старший із козаків піднявся на ноги, вказав рукою напрямом.

– Туди пішов, поки ми майданували, як діточок з біди виручати будемо. Я проведу.

– Самі, – коротко сказав рятівник янголят.

І пішли чужинці за край села, ведучи в поводу коня краси неймовірної, масті чубарої. Надто рідкісної! Білого в плямах чорних і з чорно-білою гривною. І силою, і вродою, і грацією чисто барс, а не кінь.

Про того коня говорили мурафські козаки тим козакам із Кальника та сусідніх сіл, що на допомогу прискакали. А більше про господаря коня дивного. Говорили й головами хитали. Бо не бачили такого за роки довгої і кривавої служби козацької!

Щойно вляглися після лугових забав юр'ївської ночі, щойно перший сон побачили, як потягнуло в хатах димом ідким. Насамперед діточок за поріг виставили. А там їх уже чекали вовки степові, харцизяки. В'язали швидше, ніж баби снопи хлібні. Коли козаки зметикували і за зброю взялися, то так і застигли в безпорадності.

Не поспішали розбійники. Такі не поспішають. Бувалі!

Зібралися на майдані, а за стіну кам'яну для них були дітки козацькі. Почни бій, і вони вмить малечу переріжуть. Та й бій нерівний видавався. То не прості були харцизяки. А були то татари буджацькі, що юрти свої мали між молдавськими та кримськими землями. Воїни знатні. Кожен із них козака вартий був, а частіше й двох. Тільки такі могли пройти степи, де що не байрак, то козак. Пройти і залишитися непоміченими. Тільки такі могли проникнути в серце земель козацьких, знаючи кожен кущ, кожен ярк, кожне деревце. Йшли не по багатство і полон людський. Ішли старі вовки навчати своїх вовченят справі розбійній. Ішли з кошиками, спеціально в'язаними для діточок малих. Товар той коштовний, а головне – захистити може від усякої погоні. Який батько зважиться переслідувати, точно знаючи, що нелюди пустять у хід ножі? Задля попередження вб'ють одне немовля, і тектиме його кров із кошика. Немає такого батька, щоб ішов по сліду кривавому, по сліду ангельської крові. Бували випадки, що всю здобич різали – і тоді кидалися розбійники в різні боки. І не всіх вдавалося наздогнати. Діти степів розчинялися в безкрайній утробі своєї дикої матері.

Поки козаки журилися на краю майдану, а нелюди спокійно утрясали свою здобич, виглянуло краечком сонечко. У тому першому промені з'явився з-за рогу хати древній старець. І не помітили б його ні козаки, ні буджаки, якби не кінь рідкісної краси і цінності превеликої. Не зсадила татарва старця з коня стрілою, боячись такого коня подряпати. Здивувалася, що вершник отак сам просто в їхню гущу коня спрямовує. Так і пустили всередину своєї зграї.

Бачили козаки: зліз повільно старець із коня й щось тихо сказав бісам степовим. А ті на сміх підняли. Стали жартома по шапці його плазом шабель стукати. Тоді підняв старець над головою якогось корча чи довбню. Невелика та палиця. Зручно на неї хіба спиратися старому. Та ще собакам погрозити. Але не вовкам, які в нахабстві та зухвалості зуміли так глибоко в землі козацькі проникнути.

Сказав щось тим розбійникам старий їхньою-таки мовою та шапку свою смішну й зірвав. Трусонув головою – і звільнив чуприну до колін. Пирхнув у вуса довжелезні та й злетів так, що ногами двох вершників із сідла вибив. А потім пірнув під черево коня. І ще одного, і ще. Коні ті стали валитися з розпоротими животами. Заціпеніли буджаки, та ненадовго. Зрозуміли, з кого насміхалися. Кинулися одні коней зі здобиччю відводити, інші в коло проти старця вставати.

Не встигли козаки ні вистрілити, ні за шаблі взятися. Стояв старий з голови до ніг у крові. В руках у нього вже були дві шаблі вражі, а біля ніг – розбійники порубані. Всі мертві, ніхто не стогнав.

Старий кинув ті закривавлені шаблі, підняв свого корча й пішов за село. А козаки так і стояли з ротами відкритими, тільки очима провели старого. Потім схаменулися і стали

думу тримати, як у гонитві не схибити. Тут і брати старця приспіли. Суворі такі. Й Боженька сподобив одного з них малечу від полону врятувати. В ноги їм кланялися – а як іще дякувати, й на думку не спадає. Бо люди ті непрості, з темних часів. Може, і хреста не носять. А може, вони з дідів запорозьких, що століттями по плавнях сидять та спати не лягають, якщо чорта в карти не обіграють.

Поки старші козаки диміли носогрійками[11 - Коротка козацька люлька.] і радились, інші в колі чекали. Вони перші й побачили, що підійшов до них визволитель малечі.

Дали в коло пройти, шапки поспішно з голів зриваючи.

– Про те, що я тут, забудьте, – замість привітання сказав той. – Брат наш старший сказав, що піде від нас. На небеса чи в пекло – не сказав. Тож, козаки, є серед вас майстри домовину лаштувати? Нехай її складуть з дощок дубових. Але якщо з цвяхами залізними, то нехай знають: зубами витягнуть і замість них пальці свої встромлять.

Помовчали козаки, радіючи ранковому свіжому вітерцю. Студить він лоби козацькі, що потом рясно вкрилися. Нарешті осмілів сотенний Мурафи, добрий козак Павло Прибитко:

– Хреста теж із дубка велиш вистругати?

– Хреста? – задумався про щось молодший гість. – Так. Хреста дубового. Простого.

І попростував. А потім зупинився й додав:

– Зберіть нам на тризну наїдків якихось. І ще... Нікому на те дивитися не можна.

І пішов, голови не піднімаючи.

Усім у селі суворо наказали. Але коли це було, щоб хто за дрібнотою угледів.

Заховалися четверо хлопчаків, козаків майбутніх, у виімці за кущами. І страшно, ясна річ, але так цікаво побачити те, на що навіть старі козаки глянути не сміють. Та й говорити про чужинців не можуть. Бо то такі люди, що ніби й люди, але не такі.

І бачили одчайдухи дуб. Не раз піднімалися вони на його могутні гілки. Тепер і не знають, чи зберуться ще.

Висять на тих гілках шаблі та сагайдаки козаків чужих і прешрашнючих. Там-таки на вервечині знак мідний – сонце з променями, що в народі кужелем зветься. Ще мішечок шкіряний, що в багатьох степовиків догою зветься – хатою для талісманів. Був іще хрест на шнурі простому.

Їсти хотілося нестерпно. Тим паче прикро дивитись, як «гості» уплітають каплунів жирних та окости соковиті. Он скільки добра привіз на возі сотенний, дядько Павло. Зверху на те добро поклав ще якусь річ – дивну таку. Вибачився за те дядько Павло.

– Я цю ляльку із земель німецьких для дочки моєї молодшенької привіз. У будь-якій біді вона їй допомагає. Думає доця, що і в горі вашому великому та лялька допоможе. Мала ще дитинка.

Чужі козаки подивилися на личко фарфорове та й усміхнулися.

– Мала дитинка, а серце превелике. Як і в народі нашого. Повернеться лялька з дарами. А тим часом нехай побуде, – сказав наймолодший і посадив ляльку на гілку, що ближче до старого, у якого відвага неймовірна! Така, що тільки в часи билинні й була.

Сидить той старий, на дуб спершись, – незрозуміло, живий чи мертвий. Хотіли його брати в шати красиві, що сотенний привіз, переодягнути, а він руку проти виставив.

Із їжі нічого не прийняв, але з руки молодшого брата чарку горілки випив. А при заході сонця почали з домовиною поратися та шаблями яму копати.

Страшно і дивно було – сидить людина й дивиться, як їй могилу облаштовують. Живого чи мертвого, все ж обмили, переодягли та в домовину клали. А в густих сутінках вже й не зрозуміти, і не розгледіти до ладу... Може, й правду бабки древні казали, що буває й таке: кладуть небіжчика обличчям униз, а потім ще й кілки в спину забивають.

Ось буде про що розповісти, та дивитися на те моторошно. Від того й очі більше заплющені, ніж відкриті. А страх такий, що серце в п'ятках – як у барабан стукає. А тут ще за спиною: «Гм-м»!

Обернулася дівтора і потім холодним вмилась. Отой молодший щойно з могили землю руками викидав, а тепер за їхніми спинами стоїть!

Коли кішка на горобчиків, що в пилюці купаються, стрибає, то пташки не так скоро розлітаються, як сюркнули від цього «гм-м» старші хлопці. Тільки найменший з досадою на те обернувся і повільно підвівся. Стоїть і дивиться на страшного чужака, що з ями, як чорт, вистрибнув і враз за спиною з'явився.

Усміхнувся на те чужинець, а потім брови зрушив і до лиця хлоп'яти наблизив.

– Хто такий?

– Іван, – насупивши брови, засопів малюк.

– Ну, здоров будь, брате Іване.

І розсміявся козак. Глядь – а вже й брати його сиві поруч стоять і сміхом заходяться. Один і каже:

– Та ти подивися! Ба! Його сам сатана в губи поцілував!

– Так! Брат з ознакою знатною, – погодився молодший із чужинців.

– Який я тобі, дядьку, брат? Ти чужий та ще й старий, – аж засопів малюк.

– Брат! Брат! Із поверненням, брате Іване!

І Сагайда притиснув до грудей хлопчика. Притиснув міцно-міцно...

Розділ перший

«Завдання мое полягає в тому, щоб описати війну, яку вів Сигізмунд III[12 - Сигізмунд III (20 червня 1566 р. – 30 квітня 1632 р.) – король польський і великий князь литовський з 27 грудня 1587 р., король шведський з 27 листопада 1592 р. по липень 1599 р., батько Владислава IV.], король польський, із турецьким султаном Османом. Такої масштабної війни не бачили наші сучасники. Війна ця вирізнялась як чисельністю армій, що брали в ній участь, так і грандіозними до неї приготуваннями, й уславилася непохитною мужністю тих, хто вийшов на битву, швидкістю переміщень військ і успішним результатом. Вона заслуговує на те, щоб стати відомою навіть у віддалених країнах і щоб пам'ять про неї збереглася для віддаленого потомства. Хоч війна й тривала короткий час і армія наша не в повному складі боролася з силами, зібраними в трьох частинах світу, та все-таки відстояла інтереси всього християнства, а Хотин[13 - Місто, нині в Чернівецькій області.], славний у давнину, знов уславився...»

Саме таким і має бути початок величної оповіді. Адже в ній викладена історична подія першочергової ваги. Не лише для поляків, а й для всіх християнських народів Європи, долі яких вирішувалися на полях хотинських[14 - Битва війська Речі Посполитої під командуванням великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича (в тому числі Війська Запорозького під командуванням гетьмана Петра Сагайдачного) з військом Османської імперії під командуванням султана Османа II, яка тривала з 2 вересня по 9 жовтня 1621 року.]. Військова потуга Туреччини, неймовірна за Селіма Грізного і Сулеймана Пишного, ще не зустрічала супротивника, який був би в змозі гідно поміритися силами. А тим паче завдати поразки доти непереможним османам і змусити їх підписати

мирну угоду на вигідних християнам умовах!

У процесі підготовки й підписання цього вкрай важливого документа взяв активну участь і він – комісар[15 - Призначені сеймом для супроводу армії комісари завідували фінансами, брали участь у засіданнях військової ради, були присутні на прийомі гетьманом послів і самі виконували посольські обов'язки.] війська Речі Посполитої Якуб Собеський. І хто, як не він, учасник битви і батальний дипломат (якому були відкриті таємні мотиви дій), може достовірно й неупереджено викласти перебіг визначної історичної події – битви під фортецею Хотин.

Безумовно, заздрісники пліткуватимуть за чашею вина, буцімто записки Якуба Собеського занадто пишномовні й риторичні. Він наслідує римських істориків, а за взірцем обрав Саллюстія[16 - Гай Саллюстій (86 до Р.Х. – 35 до Р.Х.) був одним із перших римських істориків, який уводив у свої трактати розгорнуті монологи головних героїв, покликані відобразити особливості їхнього характеру та політичної орієнтації.]. Його праця обтяжена надмірними подробицями, і в ній занадто багато уваги приділено козацькому ватажкові Конашевичу і його загонам.

Однак освіченим людям – таким, як сам Якуб Собеський, – сподобається виклад. А щодо гетьмана Петра Конашевича, прозваного козаками Сагайдачним[17 - Сагайдак – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл.] за неймовірну майстерність стрільби з лука, то тут королю, сейму й шляхетству слід добряче задуматися і вжити відповідних заходів, доки ще не занадто пізно.

Ось, приміром...

Якуб Собеський пошукав серед аркушів. Ага, он воно, його рукою писане:

«...Хвилювання, що виникли серед війська, на кілька днів відстрочили переправу через Дністер. Жовніри[18 - Польська наймана піхота, солдати.] натовпами оточували намети старшин і турбували гетьманів наполегливими вимогами. Тут чувся гнів, там скарга, тут прохання, там погроза. Давалася взнаки розбещеність і відсутність дисципліни; розпорядження гетьманів залишалися невиконані; всі нарівні – новобранці й ветерани, тубільці й іноземці, звичайні найманці й шляхтичі, кінні та піші – навперебій волали, що не мають ні грошей, ні їжі, що піддаються великим небезпекам без будь-якої винагороди, що ворог загрожує, а підкріплення запізнюється...»

І це перед битвою, яка повинна вирішити долю Вітчизни! А з яким серцем довелося йти на підписання мирного договору після того, як битва закінчилася!

Ось ці гіркі слова:

«...Вожді, звісно, дивилися з великим сумом на те, як погіршується настрій війська,

і вживали всіх зусиль для того, щоб перешкодити дезертирству. Навмисно зволікали з лагодженням моста, воліючи навіть у такий невідгідний для війська спосіб покласти край ганебній втечі. Чимало шляхтичів, що належали до поважних родин, ховалися на возах між провіантом; їх витягали з цих прихистків і напоказ вели табором як таких, що ганьблять своє військо. Імена осіб, що зганьбили себе боягузством, записали в публічні акти для повчання нащадкам, майно їхне конфісковувалося...»

Якби не ця ганьба, договір мав би більш вигідні для Речі Посполитої параграфи. Адже здобули перемогу – проте все ще тряслися душеньки багатьох шляхтичів за своє життя. Хотілося їм бігти у свої маєтки, пити й вихвалитися, і зовсім не хотілося довести справу до кінця в ім'я Вітчизни – стояти міцно, грізно нависати над уже зломленим супротивником.

Дякувати Господу, що Конашевич не став збирати свій козацький табір і дочекався того часу, коли турки не повернули назад. Почали б збиратися козаки в свої містечка та в дніпровські очерети – й усе! Вмить розбіглися б захисники Речі Посполитої – а там ні грошей, ні слів не вистачило б для того, щоб зібрати бодай невеличке військо. І це при тому, що польське шляхетство на ратному полі стояло за свої привілеї, землі, багатства. А за що боролися ті, кого шляхта прикро іменувала «своїми холопами» й «бидлом»?

Атож, за що, а головне – за кого боролися ті сорок тисяч козаків з України, які завдяки своїй хоробрості та неймовірній дисципліні й згуртованості витримали багатоденні гарматні обстріли й атаки розлючених яничар?

Ось що найцікавіше – і найсумніше!

Ще з десятків років тому йшли чайки[19 - Безпалубні човни, пристосовані для морських походів.] Конашевича до турецьких берегів і до Криму з парою тисяч козаків. У поході на московські землі гетьман вів десятитисячне військо. Під Хотиним у Конашевича-Сагайдачного вже була сорокати тисячна армія. Не гірша, а багато в чому краща від прославлених на весь світ яничар. Яким потрібно бути вождем і людиною, щоб на твій заклик зібралися тисячі тих, хто сам собі на умі й на будь-яку знаду відповідає: «Я козак вільний». Та й чи людина той гетьман, який зумів вивести з дніпровських плавнів таку силу-силенну навченого війська? А скільки на тих островах і в очеретяних заростях іще воїнів? Так з такою армією не те що від Речі Посполитої відійти легко можна, а й саму її під себе підім'яти.

Тепер ще раз хвала Господу, що закликав до себе цього... Як це записано в хроніці Хотинської битви? Ага, ось!

«...Цей Петро Конашевич, чоловік рідкісної мудрості та зрілого судження у справах, спритний у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками то була проста людина, проте в очах пізнішого потомства він гідний стати поряд із найвідомішими людьми свого часу в Польщі... Одне слово, це була людина смілива, розумна, шукач

небезпек, який нехтував життям, перший у нападі, а у відступі – останній; рука його ніколи не давала промаху; він був пильний у таборі, не любив зніженості й не такою мірою віддавався пияцтву, як то було в звичаї у козаків...»

За такого гетьмана могла виникнути міцна держава на заздрість і занепокоєння сусідам.

Сказано добре – і все то правда, що писано рукою Якуба Собеського в хроніці Хотинської битви. Що ж тоді так дратує і навіть злить посланця короля і комісара сейму?

* * *

Собеський встав із-за скромного столу, пройшовся по невеликій і простій кімнаті. Та й яке оздоблення може тут бути? Щойно відбудовується твердиня на київській Замковій горі. Не минуло й чотирьох років, як почалося відродження цих укріплень, знищених ударом блискавки ще в 1605 році. Про блискавки кажуть свідки, яких опитав Якуб Собеський. Але не виключено, що замок був знищений зі злого наміру.

Як багато ще тих, хто противиться розумному й важливому. А що може бути розумнішим і важливішим за злиття двох християнських церков? Унія[20 - Берестейська унія 1596 року – акт об'єднання Східної (православної) і Західної (римо-католицької) Церков на умовах визнання Східною Церквою католицької еклезиології та догматики (включаючи папський примат), але при збереженні східного літургійного обряду, богослужіння рідною мовою, відсутності обітничі безшлюбності для білого духовенства та ін.] – розумний вихід для зняття невдоволення місцевого населення в умовах остаточного ополячення земель України. Переважна більшість православного духовенства погодилася з цим. Але були й інші, хто чіплявся за старовину і пручався корисним змінам. Усіма силами вони противились нововведенням. Аж до вбивств.

Після смерті уніатського митрополита Михайла Рогози його майно в Києві було розграбовано. У 1606 році у Вільні на нового уніатського митрополита Іпатія Потія було скоєно замах, а в 1618 році козаки втопили в Дніпрі уніатського архімандрита Антонія Грековича, який завдяки унії з простого ченця так скоро вибився в отці церкви. Подейкували, що в православ'ї він неабияк нагрівив, а тому й подався в уніати... Але на вбивць так ніхто й не вказав.

Розслідування цих лиходійств, як і багато іншого в цих краях, доручено Якубу Собеському. Все-таки він зумів довести королю і сейму, що загроза бунту на землях України реальна і так само смертельно небезпечна для Речі Посполитої, як і вторгнення османського воїнства, посилення військової могутності королівства Швеція, як і негативні явища всередині самої Вітчизни.

Тепер у пана Собеського є і гроші, і люди, і можливості, але немає ще однієї такої ж

голови, як у нього. І це сумно. Про все доводиться думати самому.

І чому Якуб Собеський вирішив, що може робити одночасно кілька справ, як це міг великий Цезар? А було б дуже гарно, та й вигідно, підправляти текст Хотинської хроніки, думати про розслідування, розв'язувати вузли місцевих хитросплетінь і ще багато іншого. А ще реагувати на слова королівського лікаря й розуміти, навіщо його «права рука» Антонім Дзевульський так детально викладає безліч усякої всячини, що сталася в Києві за минулу добу.

Ото вже ці страхи пана комісара: мовляв, прогавимо щось важливе, що потім виправити буде дуже складно. Адже переконувався, і не раз, що Антонім – відданий, розумний і відповідальний служака, та ще й керує численною таємною службою в східних воеводствах. І все-таки замість того, щоб розвантажити свою голову, пан Собеський перетворює її на величезне відро, куди безперервно зливається все і звідусіль, в тому числі й побутові дрібниці в мурашнику із назвою Київ. Звісно, простіше дозволити панові Дзевульському самому вирішувати, що важливо для доповіді, а що ні. Адже він цілком упорається з цим. Але...

Надто вже пан комісар побоюється упустити щось важливе.

Як і належить, доповідав пан Дзевульський, стоячи посеред кімнати, поклавши руку на хрестовину шаблі. Так, на думку ясновельможного пана комісара, його таємні служки, або тайники, говорили коротше й по суті. Але навіть коротко і по суті доповідь зайняла більше години. Все ж не такий і маленький мурашник цей Київ. Одначе, зайнятий роздумами про свої нотатки, пан комісар, здається, таки пропустив кілька повідомлень свого помічника. Можливо, саме це так розлютило і водночас засмутило пана комісара.

І дарма. Цезар із його вмінням робити одночасно безліч справ – унікал. Цього історія більше не знала. То чому Якуб Собеський вирішив у тридцять два роки приміряти лавровий вінок великого імператора на свою так само, як і в Цезаря, лисувату маківку? Не сподобив на це Господь. Хоча іншого дав чимало. У тому числі й такту. Навіть з підлеглими.

Пан комісар помахом руки зупинив доповідь помічника.

– День видався цікавим і насиченим. Та чи не випити нам вина? Вино добре, торунське[21 - Торун – місто на півночі Польщі.]. Не вино, а чистий бальзам.

Лікар тільки руками розвів. Він уже встиг спорожнити половину глечика, виготовленого з чудового венеціанського скла.

– То налий нам із паном Дзевульським.

Заохочений увагою начальника, Антонім сів на краєчок лавки, перед тим підсунувши панові Собеському єдину прикрасу цієї кімнатки – м'яке крісло.

Подякувавши своєму помічникові й лікареві, Якуб Собеський вирішив м'яко повернутися до того, що так розвеселило королівського лікаря і змусило пана Дзевульського незвично підвищити голос, ніби ясновельможний пан комісар оглух чи не захотів почути. А курйоз той, мабуть, цікавий, якщо королівський лікар так від душі реготав.

– Отже, вип'ємо і розкладемо по кісточках цей випадок. Як же цього типа впустили до ратуші?

– Так само говорив... – Але, побачивши суворий погляд начальника, пан Дзевульський відкашлявся в жменю. – Вибач, ясновельможний пане. Носив той тип, що тримає шинок біля Львівських воріт, і раніше в ратушу частування та навіть гроші. І брали в нього. Приніс він і сьогодні гусака та барильце меду. А коли зрозуміли, як його скривджено, так і стали з кімнати в кімнату водити та реготати. Випадково я в ратушу втрапив, випадково на той сміх і набрів. Почув про той монастир, з якого ви веліли очей не зводити і про все, що навколо нього, вивідувати й доповідати, – отоді я шинкаря й приструнив.

– Атож, повеселив той шинкар людей ратушних, – смакуючи вино, подав голос лікар.

Пан Собеський делікатно усміхнувся. Це ж не простий лікар, а важливий для його справи – вчений чоловік Фабріус Пойда, близький до самого короля.

Свого особистого лікаря приставив король Сигізмунд до козацького гетьмана Конашевича. А ще надав свою карету для зручності пораненого рятівника Польщі. У тій кареті й прибули до Києва і Конашевич-Сагайдачний, і лікар. Так аж до смерті гетьмана був при ньому Пойда. Лікував – і прислухався. Однак і одне, й інше мало допомогло. При ньому Конашевич серйозних справ не обговорював, та й ліки і мазі від смерті не вберегли. Тепер лікар стане перед королем і розповідатиме про свою неймовірну користь, та ще й нагороду щедрю проситиме за старання.

– Повеселив? – суворо глянув на підлеглого Якуб Собеський.

Пан Дзевульський молодий, немає ще й двадцяти п'яти. З виду простий, непомітний. Такого у натовпі одразу поглядом і не вловиш. Але сірі очі чіпкі, розумні. І на вилицях жовна, які відрізняють людей упертих.

– Та я й сам тим веселошам піддався, коли уявив, як шинкар від радості аж танцював, побачивши на столі дві золоті монети. Щедря плата за обід і горілку. Тепер, коли гетьмана в землю поклали, чимало козаків покинуло Київ. Так що для шинкарів закінчився золотий час, коли ті пропивали все, що мали, за упокій свого улюбленого гетьмана. Схопив шинкар зі столу золото і кланявся аж до землі, поки гість той не пішов із двору. А потім обережно

розкрив кулак – а там дві мідні московські копійки. І як тільки грець не побив цього шинкаря?!

– А були дві золоті монети? – перепитав ясновельможний пан комісар, починаючи явно нудьгувати.

– Та ось вони, ці монетки, – поклав на стіл речові докази Антонім. – Зверни, ясновельможний пане, увагу і на третю монетку, яку я в того-таки шинкаря конфіскував.

Не встиг пан Собеський і бровою моргнути, як п'янений лікар згріб у долоню монети.

– Копійки московські. Тьху, яка дурня! Такі військо наше польське і козаки України в московському поході й не брали. А ось такі ж монетки, тільки із золота, брали охоче. Це московський цар Шуйський, розтративши все срібло на шведське наймане військо[22 - Шведи як союзники царя Василя Шуйського захопили чимало міст у Новгородських і Псковських землях.], змушений був золото на монети пустити. Ні часу, ні клепки не було нові штампи виготовити. Ото на мідних штампах і робили золоті копійки. Радів шинкар, бо й раніше, загулявши, козаки золотими копійками розплачувалися. А тут мідь, що видалася за золото. Видати мідь за золото нескладно. Треба лише розплавити золото із ртуттю й тонко нанести на поверхню, а потім прожарити. Це називається вогневе золочення. А є ще золочення на олійній основі, і на глиняній, і на водній. Ото взяв шинкар монетки у свої пітні від жадоби руки – кепська позолота й злізла. Той лиходій – фальшивомонетник, і він заслужив, щоб йому горло свинцем залили, – підсумував учений чоловік Фабріус Пойда.

– Однак шинкар запевняє, що монети точно були золоті. У нього нюх на золото. А перетворилися вони в його жмені, коли розбійник йому в очі подивився та чаклунське слово сказав, – наполягав пан Дзевульський.

– Уточните це, коли пов'яжете його. А ось ця монетка цікавіша, – знов озвався вчений лікар і зволив нарешті передати панові комісару здобич його помічника. – Що скажете?

– О! Це рідкісна і дуже цінна монета, – мимоволі вирвалося з уст Якуба Собеського. – «GROSI CRACOVIENSESS»![23 - «Краківські гроші».] Такі лише в родовитих панів у тайниках збереглися.

– А розбійники силою й хитрістю ці монети в них здобули, – висловив своє припущення пан Дзевульський. – Одне мені стало зрозуміло після проведеного розслідування: і той, що вранці розплачувався, й інший, що платив після полудня, для нас цікаві. Я в цьому переконався, коли ретельно того шинкаря допитав.

– І що той шинкар сказав? – пан Собеський відчув, що в ньому прокидається інтерес до цієї справи.

– Засвідчив, що його синок гостей до братського монастиря провів. І впустили їх обох після того, як вони сказали біля брами: «Званий прийшов».

– Умовлені таємні слова! – вигукнув лікар.

– Схоже на те, – після довгого мовчання відповів пан Собеський. – Значить, не прості ті розбійники. І не просто так у монастир навідалися після того, як козаки роз'їхалися. А Оліфер Голуб усе ще в Києві?

– У Києві, ясновельможний пане. Взяв на себе справи покійного гетьмана. Кажуть, що він буде наступником Конашевича, – кивнув помічник комісара.

– Будемо сподіватися, що й меч Сагайдачного все ще в братському монастирі, і меч цей від мене не вислизне!

– Дався тобі, пане Собеський, той меч. Тільки про нього й говориш, – стенив плечима лікар.

– Бачу, що повинен я королю ще одного листа написати, та й ти в розмові з його величністю мене підтримати повинен. Той меч не простий. Багато бід для Польщі я в ньому вбачаю. І все через зарозумілість королевича Владислава, який відкинув мої справедливі доводи. Та й я в ті важкі дні не вповні усвідомив усі наслідки такого кроку спадкоємця престолу, інакше б силою перешкоджав королевичу.

Лікар із сумнівом похитав головою. Та й сам Якуб сумнівався – але щось точно зробив би.

* * *

Ще в поході на Москву та в битвах за право на трон московський зблизилися польський королевич і отаман козацький Петро Конашевич. Владислав не проявив себе ні як воїн, ні як полководець, ні як дипломат, – відбув похід, можна сказати, за широкою спиною гетьмана. Згадався зараз Якубові королевич Владислав і в тяжкі хотинські дні.

Послав старий гетьман Ходкевич, командувач польськими військами, під Львів двох знаних дипломатів – Станіслава Жоравінського і його, Якуба Собеського, сина люблінського воеводи. Іменем гетьманів, матері королевича і слави королівського дому, іменем квітучого королівства батька заклинали комісари Владислава, щоб той покинув Львів і з гарматами великого калібру та з військом, найнятим на гроші сейму, якомога швидше виступив до Хотина. Королевич милостиво прийняв комісарів і, беручи до серця прохання гетьмана й лицарства, виправдовував своє запізнення тим, що артилерія прибула пізно і несправна, що німецька піхота хворіє, змучена тривалим маршем і літньою

спекою, й нагадує радше людські тіні, ніж бойове лицарство.

Хтозна, чи прагнув виконати свій обов'язок перед Вітчизною спадкоємець престолу, чи ні, але, прибувши в табір під Хотиним, королевич Владислав...

Як це зазначив у своїх записках ясновельможний пан комісар? Треба передивитися!

Незважаючи на здивовані погляди лікаря і помічника, пан Собеський повернувся до свого робочого столу і, відшукавши потрібні аркуші, пробіг їх швидким поглядом.

«...Нарешті і Владислав, в оточенні лицарства, залишивши велику частину свого війська під Брагою, прибув до табору під Хотиним; але тут, унаслідок чи то сутички в спекотний день над Дністром під Кам'янцем, чи ненастанних змін клімату, він піддався тяжкій і небезпечній хворобі й пролежав у таборі протягом цілої кампанії...»

Зі свого вишуканого намета королевич, мабуть, пильно стежив за ходом битви і точно знав, що своєю перемогою лицарство значною мірою зобов'язане козакам гетьмана Конашевича, які прийняли на себе головні удари, ураганні артилерійські обстріли і численні атаки турків, як денні, так і нічні. Знав і розумів, що за таку відвагу і військову майстерність буде відзначений козацький гетьман.

Хтозна, Бог чи його супротивник нашептав королевичу цю думку, – та покликав Владислав зброяря й особистого ювеліра і видав їм із власного обозу древній німецький меч, мабуть, відвойований у тевтонських рицарів ще за часів Грюнвальдської битви[24 - Вирішальна битва «Великої війни» 1409–1411 років, що відбулася 15 липня 1410 року. Союз Королівства Польського і Великого Князівства Литовського під проводом короля Владислава II Ягайла і великого князя литовського Вітовта здобув перемогу над військом Тевтонського ордена. Більшість лицарів ордена було вбито або взято в полон.]. За два дні й дві ночі вони осучаснили меч ефесом із коштовним камінням та прикрасили срібною й золотою насічкою, яка зображувала битву античних воїнів і притчу про суд царя Соломона. Древній клинок облагородили і зробили напис урочистою латиною: «VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio ad Chocimum contra Osmanum»[25 - ВЛАДИСЛАВ + Конашевич Кошовий під Хотиним проти Османів.].

Цей меч, та ще золотий канак[26 - Ланцюг.] із портретом королевича, прикрашений рубінами й сапфірами, сам Владислав вручив козацькому гетьману.

За переможними віватами, салютами й чаркуваннями цьому напису спершу не надали значення. Але коли сенатори й комісари, налякані численним, хоробрим і вмілим військом козаків, спробували своїх союзників (згідно з договором із османами) роззброїти і скасувати деякі пункти договору, який Петро Конашевич-Сагайдачний вирвав у короля і сейму в найважчі дні османської навали, – тут і згадали про написи на злочасному для державності Речі Посполитої мечі.

Виходило так, що пункти договору про скасування посади старшого над козаками від уряду Речі Посполитої; визнання влади обраного Козацькою радою гетьмана над усією Україною; скасування сеймової постанови про обмеження козацьких прав і вольностей та свободи віросповідання українців, – усе це тепер підкріплювалося визнанням заслуг козацтва і його гетьмана в обороні Речі Посполитої, України та інших країн Європи від османської загрози. І ці послуги визнавав найдавніший і найшанованіший монарший двір Європи в особі королевича Владислава. Згідно зі звичаями, це означало визнання високого суспільного і правового становища козацького гетьмана та його війська. А отже, визнавалися права лицарства православної шляхти і – зрештою – постання в Європі нового народу і його армії. Виходило, що меч Конашевича-Сагайдачного ставав своерідною охоронною грамотою для українських козаків і відкривав дорогу для відновлення Київської православної митрополії. Наявність війська, шляхти й віри – вагомі аргументи для створення власної державності.

Після Хотинської битви козаки не побажали здати зброю, як домовилися про це поляки й османи. Вони йшли організовано, похмуро поглядаючи на спантеличених союзників-ляхів. Усвідомлюючи свою значимість, вони йшли, високо піднявши голови, мов заявляючи: «Ми більше не холопи вам, і тим паче не бидло. Ми йдемо на нашу землю, за яку готові боротися зі зброєю в руках і з православною вірою в серцях».

Усвідомив свій хибний вчинок Владислав. Потім виправдовувався, що написав «кошовий», а зовсім не «гетьман усіх козаків Рутинії»... [27 - Грецька назва населення Східної Європи.] Але й так було зле. Військо Запорозьке завжди трактувалось як «збіговисько розбійників». А тут виходило, що все-таки військо! Що перемогло могутніх османів! Проблем додавало й те, що під рукою гетьмана були не тільки запорожці, а й городові козаки, загони ополченців, та ще й кілька сотень донських козаків. На це Владислав тільки й сказав: «Дароване, як відібрати?»

А відібрати слід. Притому тихо й швидко. На це благословили Якуба Собеського король і деякі сенатори.

Так, Якуб Собеський – не Цезар, інакше міг би й думати про це, і бесіду продовжувати. А так виходить, що випав на якийсь час із потрібної бесіди.

– Ось що, пане Дзевульський! Думаю, що настав час діяти. Іди, Антоніме, і підготуй вдову гетьмана Конашевича. Зараз, коли козаки роз'їхалися, можна й навідатися в братський монастир. Як кажуть козаки, «без праці нема плоду»! Вранці й навідаєшся. І цього пана Пйончінського не забудь узяти. Ти добре попрацював, – м'яко усміхнувся своєму помічникові ясновельможний пан комісар. – А шинкаря тим часом придержи біля себе. Хтозна, може, доведеться монастир обшукати... Ну, скажімо, щоб знайти фальшивомонетника.

Пан Дзевульський пішов, а Якуб налив вина і звернувся до лікаря:

– Я все хочу тебе запитати, пане Пойдо, як учену людину: від чого помер козацький гетьман?

Фабріус Пойда від душі розсміявся.

– Почув у твоїх словах, пане комісарє, схильність до хитрощів і таємниць. А також бажання все знати й в усьому досконально розібратися. Клянуся Господом і Пречистою Дівою Марією, що ніхто не давав мені таємних вказівок і я не підсипав у ліки й мазі нічого такого, що могло прискорити смерть пана Конашевича. Приходив уранці в будинок, який гетьман для своєї сім'ї звів на Подолі, оглядав старого, намагався накласти мазі й змусити випити настоянки за моїми випробуваними рецептами. Гетьман неохоче виконував мої настанови. Іноді розмовляли. Іноді запрошував до столу в обідню пору, а потім випроводжав. Звісно, мені відомі настрої і думки багатьох вельмож Речі Посполитої, та й простої шляхти. Багато хто смерті його швидко бажав. Але тільки не король наш Сигізмунд, ні коронний, ні польний гетьмани, та ніхто із сенаторів цього вголос, принаймні при мені, не висловлював. Ба більше: сподівалися, що пан Конашевич видужає і буде, як і раніше, тримати козаків у кулаці...

– Цих не втримає жоден кулак, – похмуро зауважив пан комісар.

– Авжеж. Але мати при короні вождя, що здатний козаків повести за собою і на Московію, і на османські землі, й навіть до Європи – це важливо. Так що смерть гетьмана козацького передчасна.

– Не скажи, пане лікарю. Я так не думаю. Але й твої слова справедливі. Виходить, козацький гетьман упокоївся від рани, як і кажуть?

– Рана на руці – явна причина. Від неї кров чорною стала. А ось від чого рана – не скажу. За неї я взявся запізно і не можу стверджувати, від стріли вона чи від кулі. На мої розпитування гетьман тільки усмішкою відповідав, а то й просто відмахувався. Одні з козаків говорили, що це татарин його отруйною стрілою вразив, коли гетьман перед битвою випадково на них натрапив. Інші – що спеціально навчений осман срібною кулею пригостив. А чув і таке, що гетьман якихось древніх старців розгнівав і ті забрали в нього захист і силу. Але ніхто не вірить, що можна було просто так, через дрібницю, укласти в могилу такого неймовірного чоловіка, як Сагайда.

– Сагайда? – звів брови Якуб Собеський.

– Так називали його деякі запорожці. Ось тільки я збагнути не можу – як так?

– Як так? – перепитав комісар.

– А ось так! Петро Конашевич – гетьман Війська Запорозького, ватажок реєстрових козаків на службі Речі Посполитої, православний шляхтич герба Побог із Перемишльської землі. Він – організатор походів козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства, усе – на боці Речі Посполитої. Він же великий герой і, чого гріха таїти, переможець османів під Хотином. То купайся ж ти у славі та в купах золота, ніжся в милості королівській, радій тому, що перші з вельмож Польщі та Литви тобі як рівному кланяються, пишайся, що дрібна шляхта на тебе як на героя дивиться. Та що казати... Будуй собі замок знатний, заведи поля урожайні та стада численні, та й бенкетуй собі хоч кожного дня з дружиною. Та якщо забажаєш красунь – міняй їх на ложі хоч щоночі. Але ні! Завелася в ньому якась червоточина. Все не як у поважного пана. Козаки йому милі, й вольності їхні злодійські також. Горою за них стояв. Шляхту русинську в унію не пускав і уніатських священників проклинав. Гроші чималі, в походах здобуті і від його величності короля[28 - Тільки за московський похід запорозькі козаки отримали від польського короля плату – 20 тисяч золотих.] отримані, в монастирі й церкви православні вкладав. Мало того! Зустрів із Військом Запорозьким патріарха Єрусалимського Феофана, що з Москви повертався, й супроводив його з почестями до Києва, де упросив висвятити в сан багатьох ігуменів православних. Та й сам з усім Військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства. І так звів нанівець усі старання уніатських і католицьких отців церкви. Адже ще з десятків років – і православна церква на Україні зовсім залишилася б без духовенства! По смерті майже всі статки свої до Львівського і Київського братств передав. Дружині й чаду своєму крихти заповів.

– Усе це сумно, – кивнув Якуб Собеський. – Не змогли ми пана Конашевича на шлях істинний настановити. І волі багато дали. Після московського походу не змогли його зупинити, коли він міста й селища козацькими оголошував. Ірпінь, Білогородка, Вишгород... Не віддав би Богові душу пан гетьман, то і вся Київщина, і сам Київ стали б козацькими. Ось що накоїв королевич Владислав своїм заступництвом. Я не Нострадамус... Не дав мені Господь, а може, диявол того дару передбачення. Але відчуваю: якщо Владислав займе батьків трон, то Річ Посполита буде у вогні, й лише ріки крові згасять те полум'я. А початок цьому поклав гетьман Конашевич. Сидів у душі покійного гетьмана демон, ворожий до Речі Посполитої. Якби не він, то й спокійніше було б на Україні, й ми не мусили б перебувати тут у трудах тяжких.

– От власне! Не зуміли в руках польських його утримати!

– Ні на золото, ні на славу не скупилися. Інша, нам не зрозуміла природа вчинками його керувала. Але ж яким корисним був би зараз і в недалекому майбутньому пан Конашевич! Війна в центрі Європи, як мені здається, скоро не закінчиться. Війни за віру тривалі й найбільш кровопролитні. Хоч би та війна не переросла в столітню![29 - Йдеться про так звану Тридцятилітню війну, яка тривала з 1618 по 1648 рр. і до якої залучилися тією чи іншою мірою практично всі європейські країни. Війна почалась як релігійне зіткнення між протестантами й католиками Німецької імперії, а відтак переросла в боротьбу проти

домінування Габсбургів у Європі. Конфлікт став останньою великою релігійною війною на континенті й породив Вестфальську систему міжнародних відносин.] Боюся, що й нам у тій війні взяти участь доведеться. Ось тут і знадобився б гетьман козацький і його очеретяне військо, яке таїться на островах дніпровських. Скільки його там і чи так воно все навчене, як при Хотині, – ось сьогоднішній та завтрашній сум Речі Посполитої. Відчуваю, що сьорбнемо ми горя від козаків запорозьких. Ось чому я тут працюю і вдень, і вночі. І я свого доб'юся! Розженемо, а треба буде – то й знищимо непокірних. Потім поставимо фортеці й містечка на всьому Дніпрі, а далі й у самому Дикому полі...

– А татари? Чи зможуть ті фортеці та містечка орду стримати без козаків? – поправляючи величезний мереживний комір свого французького вбрання, запитав учений чоловік Фабріус Пойда.

– То питання непросте, – згідно кивнув ясновельможний пан комісар. – Ну та поки що слід заглядати цей неприємний конфуз...

– Ти, ясновельможний пане, все за мечем Сагайдачного сумуеш?

– Сумую тому, що до цього меча вже міцно козацьке ім'я покійного гетьмана приросло!

* * *

Вони сиділи один навпроти одного на грубо збитих лежанках. Худі матраци, набиті торішньою травою чи соломкою, віддавали затхлістю. Склепінчаста низька стеля, нештукатурені стіни, дощаті двері та ще крихтний столик, на який було страшно спертися. Все це засмучувало. Навіть маленької іконки, на якій міг би бодай погляд зупинитись, – і тої не було. Мабуть, ще не звівся як слід на ноги братський Богоявленський монастир. Добре, що було принаймні віконце. Невеличке – але все ж його вистачало на те, щоб сонячним стовпчиком висвітлити убогість келії і похмурі обличчя тих, хто сидів один проти одного.

Спочатку той, що був у дорогих шатах, навіть зрадив, коли відчинилися двері і в келію привели чоловіка, мовлячи при цьому:

– Будь тут. Нікуди не виходь. Якщо щось знадобиться – постукай у двері. Служка все зробить і все подасть. І не потрібно зайвих слів. Це святе місце, пане Званий.

Те саме казали і йому. Отже, той, що прибув, – того ж замісу і в тій самій справі. Але радість миттєво змінилася розчаруванням. Простий домотканий одяг, поверх якого коротка овчинка. Та постоли з грубої шкіри. А з обличчя новий монастирський гість іще неприємніший. Ніс гачкуватий, а навколо нього кучерява чорна борода з сивиною. Нечасто побачиш таку сколошкану і ніби неживу бороду. Над нею такі ж неживі кошлаті брови. А під

ними чи то чорні, чи то темно-карі очі. Їх тільки й видно. Все інше немов і ні до чого.

– Здоров будь, в'язню, – мовив той і скинув з плеча шкіряні бесаги. Сів навпроти.

Придивившись до нього, перший у відповідь лише кивнув після довгої паузи. А новий гість сказав з усмішкою:

– Монастир братський, але щось братів для мене тут не видно. Ні в трапезну не завели, ні до церкви. Не ходи, мовчи і бородою не труси. Треба було трохи в Києві затриматися. Ой, як смачно я пообідав у шинку біля Львівської брами! Коли б знаття, дав би й третю золоту копійку, щоб узяти наїдків про запас. Відчуваю, що будемо тут ситі як церковні миші.

На ті слова перший не відповів, лише знову ледь хитнув головою. Чи погодився, чи ні – зрозуміти тяжко.

– Гм-м, – мукнув бородатий і надовго замовк, повільно обмацуючи чіпким поглядом свого сусіда по убогій келії.

Добротно одягнений. Але відразу й не зрозумієш, чи пан із поляків, чи знатний козак. Каптан парчевий на угорський манір. В одвороті сорочка з шовковими застібками. А на червоні чоботи хвилями спускаються шаровари – козацька гордість після битви під Хотиним. Таких штанів тоді відібрали чимало у мертвих і полонених яничар та знатних османів. То знак особливої доблесті. А потім козаки й на замовлення такі шити веліли.

А ще каптан, підперезаний широким шовковим поясом, витканий срібними нитками. За ним ні ножа, ні пістоля, ні на гаках шаблі. Все відібрали біля воріт, як і в бороданя. На столі суконна червона шапка з бобровою опушкою. Та ще... Як тут не помітити – пан гожий. Брови чорні шовком переливаються. Очі смарагдові з блакиттю глибокою. Ніс тонкий і прямиий. Під носом вуса пишні. А на голеному підборідді ямка – така, що зазвичай молодиць хвилює. Та ще й волосся на голові у вороних кучерях – то вже дівчат хвилювати.

Тонке обличчя у пана, а ось долоня дужа. Стисне кулак – як молот у коваля. А відпустить – ну чисто лопата, хоч землю копай.

Коли сонячний стовпчик поповз від дверей назад до віконця, бородань раптом схаменувся.

– Чого ж ми так сидимо й сидимо? Мовчимо й мовчимо. Якщо не виходить нам слова доброго один одному сказати, – то, може, це?

Не дивлячись, він сунув руку в одну з комор подвійної сумки і вийняв колоду карт, недбало кинув їх на столик. Карти – чимало без кутів і надірваних – лягли віялом, що було дивно для старої й замасленої колоди.

– Ну то як?

На це питання красивий пан несподівано ствердно кивнув. Але, глянувши на колоду, а більше на гнучкі й довгі пальці прибульця, надовго задумався.

– Ну то як? – повторив своє запитання бородатий.

– Як? Виходить, що ми з тобою панове Звані. Значить, ми тут за братів вважаємося. А тому, брате Званий, ось як учинимо. Будемо грати моїми.

Із цими словами чоловік до половини розстебнув свій угорський каптан і дістав із потайної кишені нерозкрити колоду карт.

Заздрісно присвиснувши, бородань весело розсміявся.

– Бачив я, брате Званий, і такі. Ще фарбою пахнуть, а грати в них краще не сідай. Чи не гратимемо на інтерес?

– Як же без інтересу? Навіщо тоді грати?

– Добре, – погодився бородань. – Подивимося, хто з нас щасливіший.

– Кому більше щастить, – виправив власник нової колоди й додав: – Якщо вже ми беремося за важливу справу, то маємо бути відрекомендовані один одному. Що немає в мене брата, то це точно. Так що назвемося для знайомства. Казати за нас нікому, тому відрекомендуюся сам: пан Ковальський.

Бородань несподівано підхопився на ноги і витончено вклонився.

– Дозвольте і мені відрекомендуватися: пан Бродський!

– Якби при мені була шабля або дещо інше, що відняли у мене монахи при вході в монастир, я б припустив, що панові правильніше було б назвати себе Бродником[30 - Бродники проживали в північно-західній частині Буджака, південній частині сучасних румунських жудців (повітів) Вранча і Галац, а також, можливо, на узбережжі між Дністром і Дніпром. Брали активну участь в міжусобицях руських князів. Пізніше – у всіляких бунтах і військових походах. За однією з версій, назва «бродники» походить від слова «бродити» – «поневірятися».]

– Якби при мені був мій чекан[31 - Чекан (від слов'ян. «сокира», «кирка», «ікло кабана») – коротка деревкова холодна зброя з основним ударним елементом у вигляді дзьоба (топірця) і молотком на обуху.], який зараз із подивом розглядають монахи біля воріт, я б

зміг більш доречно аргументувати своє походження від панів Бродських, а не від розбійного люду, яких багато хто називає тим словом, про яке пан згадав. А ось що мені здається справедливим, то це те, що в роду pana Ковальського стільки Ковальських, скільки пір'я у бика на спині.

Пан Ковальський скочив на ноги. Вистачило кроку, щоб його благородний тонкий ніс опинився перед гачкуватим носом pana Бродського. При цьому пан Ковальський обдав холодом зелено-блакитних очей того, хто його образив, але водночас відчув, як і сам провалюється в темно-кару прірву очей pana Бродського. Руки обох інстинктивно потяглися до зброї, якої, на щастя для обох, не було.

– Не на кулаках же у святому місці? – просипів пан Ковальський.

– Може, по-іншому? – глухо відгукнувся пан Бродський.

– Карти...

– Карти!

– В чуприндир[32 - Чуприндир – тут: вид гри в карти у запорожців.].

– Можна й це.

– Три гри твоїми, а три моїми, – запропонував пан Ковальський.

– Три гроші ставка, – підтримав пан Бродський.

Швидко сіли за стіл. Не обумовлюючи, пан Ковальський відкрив нову колоду і вже почав роздавати.

Несподівано двері відчинилися і на порозі став сивий монах у поношеній рясі з великим срібним хрестом та двома іконками. І все те на товстих срібних ланцюгах.

Побачивши карти на столі, старець тут-таки впав у гнів праведний.

– Тут дім Божий, а не шинок і не вольниця!

– Козак, душа правдива, чисту совість має, на бандурі грає, пісні співає, горілку п'є, в карти грає, та все не гуляє, – спробував усмішкою заспокоїти ченця пан Ковальський.

Немовби відтанув на ті слова старець. Узяв із рук pana Ковальського його колоду й усміхнувся.

– Французькі. Дивитися приємно: які кири, ромби, трілисники... А які гострі піки! А ці... – Монах підніс до очей карти пана Бродського. – Німецькі. Друковані у місті Авгзбургу. Он яка чирва[33 - Від нім. «rot» – «червоне»]. А дзвіночки які на дзвунці![34 - Мать бубна, від нім. «schellen» – дзвіночки.] Жир[35 - Треф.] і вино[36 - Піка.] теж чудово промальовані – та й для козаків приємніші. Бачу, що немає тут карткових дам. Остерігаються козаки всього, що з Євою пов'язано. Валети старші й валети молодші.

– Добре, монаше, що ти на картах знаєшся. То, може, з нами на дрібну монетку? – ласкавим голосом запропонував пан Бродський.

– Негоже це єпископу Володимирському і Берестейському Єзекілю Курцевичу, і пастві своїй забороняю, і караю люто за те бісівство, – насупив брови владика Єзекіль.

– І що в тому бісівського, – низав плечима пан Ковальський. – Вся Європа грає. А найбільше королі й герцоги. Та й священики...

– Від того і ересь у тій Європі в кожному закутку. Прийшло те бісівство зі Святої землі разом з хрестоносцями. Не відали воїни Христові, що за сатанізм їм підсунули. Карти є знаряддя бісівське, за допомогою якого людина входить у змову з дияволом! Блюзнірська зневага імені Господа! Треф – це той хрест, на якому був розп'ятий Спаситель. Піка – спис, яким римлянин Лонгин пронизав тіло Ісуса. На тому списі він, знущаючись, подавав Ісусові губку з оцтом для пиття. Та губка і є чирви. А бубни – то головки цвяхів, якими був прибитий до хреста Син Божий. Все це знаки страждання Господа. Християнин, що грає або зберігає в себе карти, зневажає Господа та страждання Господне. Готує він собі місце в пеклі з дияволом і з усіма його слугами. Якщо вірите в Христа – на коліна!

Перезирнувшись, гості братського монастиря опустилися на коліна.

– Повторюйте за мною! – суворо звелів єпископ. – Господи, зброю на диявола – Хрест Твій дав еси нам. Тріпочу, не смію дивитися на силу Його. Яко бо мертві встають і смерть долають. Заради цього поклоняємося похованню Твоєму і воскресінню! А тепер тричі «Отче наш» і «Богородицю» прочитайте вголос.

Хотів було старець на благословення хреста дати поцілувати, та тільки рукою махнув на братів Званих.

– Листи свої давайте!

За велінням владика пан Ковальський і пан Бродський дістали з потайних кишень запечатані тонкі сувої з дорогого паперу. Оглянувши червоні сургучеві печаті на золотавій шнурівці, владика кивнув і повернув їх.

– Завтра, – коротко сказав єпископ, згріб зі столу карти й пішов.

– І сам пішов, і карти забрав, – сумно провів його слабким голосом пан Бродський.

– То й на краще. Залишитесь з нами наше срібло. Зустрічав я святих отців, що і ротмістрів гусарських з порожніми гаманцями залишали. А цей надто вже в картах тямить, – не поділив його смутку пан Ковальський.

* * *

Прокинувшись, владика Єзекіїль найперше постав перед образами і поклав на себе хресне знамення:

– В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь.

Відтак, трохи почекавши, щоб душа налаштувалася на молитву і думки покинули все земне, вимовив без поспіху і з увагою сердечною:

– Царю Небесний, Утішителю, Душе істини, що всюди еси і все наповняєш, скарбе благих і життя подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші.

Попросивши у Бога благословення на день прийдешній і подякувавши Йому за ніч, що минула, єпископ Володимирський і Берестейський Єзекіїль Курцевич тяжко зітхнув.

Поховали благодійника церкви, православного раба Божого Петра, а в миру великого гетьмана Петра Конашевича. Припала та печаль на Провідну неділю[37 - 28 квітня 1622 р.]. Але дане йому слово необхідно виконати, бо не за себе просив покійний гетьман козацький, а за віру православну і землю дідівську, що від бід тяжких кров'ю сходить.

Нікому з отців православної віри так не довіряв гетьман Конашевич, як близькому його серцю духовному наставнику пану Курцевичу. Пам'ятаючи справи минулі й готуючись до труднощів майбутніх, представив гетьман козацький архіандрита Трахтемирівського монастиря преподобного Єзекіїля патріарху Єрусалимському і всієї Палестини Феофану для посвячення у високий церковний сан.

Прибувши в супроводі гетьмана Сагайдачного, оточений щільною стіною козацьких сотень, патріарх Феофан звернувся до православних з грамотою, в якій закликав їх обрати собі єпископів, не побоюючись наслідків з боку католицьких властей, «як колись батьки Мойсея не злякалися наказу фараона, а святі апостоли суворих пилатів та іродів».

Наприкінці вересня року Божого 1620-го відбулася посвята багатьох ігуменів славних

православних монастирів. І це врятувало православну віру на українських землях. Адже після смерті в 1610 році Перемишльського єпископа Михайла Копистенського в Речі Посполитій залишався єдиний православний єпископ – Єремія Тиссаровський у Львові, що був місцеблюстителем Київського митрополичого престолу.

З його смертю православ'я в Речі Посполитій було б ліквідоване як Церква без єпископа!

Господь милостивий не допустив цього, давши силу і волю для порятунку Церкви православної рабу своєму Петру, гетьману Конашевичу!

Великий був чоловік, бо великі й славні справи творив він на землі. Важко йому було. Небагатьом він міг довіритися. Але саме єпископа Володимирського і Берестейського Єзекііля Курцевича взяв із собою козацький гетьман для подання королю Сигізмунду вимог Війська Запорозького напередодні османського вторгнення і подальшої битви під Хотином. Поради та настанови владика Єзекііля завжди були слухними і справедливими. Багатьох отців церкви дивувала їх близькість. Здавалося, більше довіри у Петра Конашевича мало би бути до того, з ким знайомий з юності, до сина шляхтича Іова Борецького.

З ним майбутній гетьман здружився в роки навчання у Львівській братській школі. Його й просив козацький гетьман висвятити на митрополита Київського і Галицького!

Але не з вірним другом юності радився в певних справах козацький ватажок, а з владикою Єзекіілем. Бо справи ті були особливими. Таємними!

Після приемної для душі й тіла ранкової молитви владика покинув тісну келію і рушив до внутрішнього двору братського монастиря.

Тут, біля свіжої могили титаря[38 - Титар – особа, на кошти якої збудовано або заново прибрано (іконами, фресками) православний храм чи монастир.] братського монастиря і школи при ньому раба Божого Петра Конашевича, вже з похиленою головою стояв митрополит Київський і Галицький владика Іов. Титулований «екзархом Константинопольського престолу», митрополит славився благочестям, благодійністю і вченістю, так само як і захистом православ'я проти унії. Надійна і міцна стіна православ'я!

Весна того року затрималася. Аж на другий тиждень квітня війнуло теплом і висушило мокроту. А особливо тішило те, що теплий вітерець звільнив сонячний лик від довжелезних свинцевих хмар. Назустріч сонечку скоро з набряклої утроби землі виповзла перша трава, а на деревах почало розпускатися листя. Усміхнувся щедрості небесній владика Єзекііль і вклонився митрополиту.

– Гарний день починається!

– Усе в руці Божій, – кивнув митрополит, не зводячи очей із могильного пагорба.

Знову тихо й благочестиво в монастирі. Вже два дні як покинули Київ козаки Конашевича, прозваного між них Сагайдачним. Поховали свого гетьмана у Богоявленській церкві братського монастиря. Поклали нагрудний срібний хрест найпершого з козаків на престол святого Іоанна Золотоустого в тому-таки храмі. У недобудованій трапезній випили й закусили. Та й миттю розлетілися, на подив і смуток усіх шинкарів київських, котрі гадали, що здеруть грошенят на третій та дев'ятий поминальні дні.

Залишилася печаль і пам'ять про товариша юних років та про зрілого, мудрого чоловіка, що не дав загинути православ'ю під натиском католицької Польщі. І є чимало тих, хто продовжить труди прославленого гетьмана. Хто збереже й примножить славу ліпшої з церков і стане на захист православ'я. Найперший з них – владика Єзекііль.

Митрополит насилу відірвав очі від могили і з прихильністю глянув на владика, що стояв поруч. І просвітліло обличчя. Ні, не усміхнувся, лише ще раз вдячно кивнув.

Та перевів погляд – і тут-таки насупив сиві брови.

Владика Єзекііль простежив за поглядом митрополита і сам тяжко зітхнув. До них, а точніше до могили великого і славного чоловіка, заледве притримуючи парчу дорогої сукні, в соболиному кожушку нарозхрист, майже бігла дружина покійного гетьмана Анастасія Конашевич.

Із роду православних волинських шляхтичів Повченських, Анастасія стала під вінець із майбутнім гетьманом у неповні шістнадцять років. Незабаром народила сина – і переконалася в тому, що ні тепло сімейного вогнища, ні ніжність, ні любов не здатні утримати в обіймах того, кого небеса благословили на ратний подвиг. І оскільки глава сім'ї весь час десь бився, турботи про сина і велике господарство лягли на плечі Анастасії. Незабаром з'ясувалося, що це дуже міцні плечі, здатні не лише давати раду господарським справам, а й нерідко очолювати загін озброєних слуг. Бойова і гонорова пані Конашевич, прикриваючись славою чоловіка і всезагальною повагою до нього, навіть не з'являлася на численні суди і рвала на шматки представлені їй скарги скривджених. Її по-справжньому боялися і при зустрічі опускали очі. Всі чоловіки. Крім Івана Пйончінського. Цей пан в останні роки став таким невід'ємним від пані гетьманші, як і заплічні крила від залізних польських гусарів.

Саме він зараз і викликав прихований гнів митрополита, вже сповіщеного про переїзд пана Пйончінського в будинок Конашевичів на Подолі. Саме йому був украй не радий і єпископ, який знав про те, що цей шляхтич часто відвідує Замкову гору, де осів польський комісар і таємний посланник Якуб Собеський.

Крім утішальника вдови Івана Пйончінського, за гетьманшею слідували нотаріус і його помічник з чорнильним приладдям на шиї та зі шкіряною скринькою в руці.

– Ох ці справи опікунські, – тихо застогнав владика Іов і простягнув руку для цілування.

Анастасія ковзнула губами вздовж простягнутої долоні й тут-таки високими грудьми впала на вогку землю могильного пагорба. Її спробували підняти пан Пйончінський і нотаріус, але вдова так зиркнула, що вони одразу ж і відійшли.

Перехрестившись, митрополит співчутливо похитав головою.

– На все воля Божа. І в радості, і в печалі ми славимо Його. А більш ті, хто в скорботі моляться. Залишимо, владико Єзекіїлю, рабу Божу Анастасію для довгої скорботи і молитви про її чоловіка, раба божого Петра.

Єпископ радо кивнув, але не встигли владики ступити й кроку, як дорогу їм перегородила розчервоніла вдова.

– Закликаю до Господа Всемогутнього і до тебе як до отця свого духовного, владико Іове! До тебе, хто з волі покійного гетьмана виконує обов'язки опікуна його сім'ї! Не дай загинути в злиднях!

Митрополит спробував обійти огрядну удовицю, але це було не так і легко, враховуючи її розпростерті руки.

– Дитино моя, – якомога спокійніше почав владика Іов. – І я, твій опікун, митрополит Київський і Галицький, і другий, волею покійного гетьмана, опікун – славний воїн Оліфер Голуб, хто гідно займе місце славного в перемогах раба Божого Петра, вже дали тобі звіт про те, як доблесний гетьман Конашевич-Сагайдачний розпорядився своїм майном. Я вже казав, що...

– Ох, ох, ох... – заломила руки вдова і мало не впала на камінь монастирського двору. – Нещасна я. Ох, пренещасна. Видно, любив мій славетний чоловік камінь монастирів і церков більше, ніж дружину свою вірну і сина єдиного. Усе! Усе віддаю вам!..

– Згідно із заповітом, обдарував покійний гетьман не лише Львівський та Київський братські монастирі, але також і...

Не зумів закінчити владика Єзекіїль слово своє. Повисла на його грудях огрядна удовиця так, що шви на єпископських шатах тріснули. Краще вже вийшов би на світ Божий владика як звичайно – у поношеній рясі.

– Золото... срібло... Нехай буде так, якщо чоловікові хотілося свою сім'ю приректи на голод і злидні. Але ось – син! Його кровиночка, продовжувач його слави ратної. Як йому бути? Адже Лукашу вже вісімнадцять років! Як і з чим він вийде в поле чисте? Господь

допоможе, і я останнє віддам йому на бойового коня і зброю кінську. А що в руки взяти? Та таке, щоб вороги у страху затремтіли!

– Допоможемо. Що ж, допоможемо! І монастир, і козаки родовиті допоможуть зброєю Лукашу, синуві Петра Сагайдачного, – явно повеселішав митрополит, сподіваючись, що малим відбудеться.

– О, ні! Не того очікує син славного гетьмана Сагайдачного, – голосно вигукнула Анастасія.

– А чого очікує син славного гетьмана? – підняв очі до неба високопреосвященніший владика.

– Бажає Лукаш, син Петрів, сісти на бойового коня і підняти над головою славний батьків меч! – скоромовкою випалила удова.

– Це який меч? – здригнувся владика Єзекііль.

– Той самий, що його вручив батькові-гетьману королевич Владислав у годину тріумфу на Хотинському полі, – раптом усміхнулася гетьманша.

Владика здригнулися і витріщилися один на одного, не знаючи, що й сказати. Але не це було перешкодою. Головне було – як сказати!

– Ось і нотаріус із міської управи, – все ширше усміхаючись, Анастасія виставила перед собою відомого всьому Києву законника. – Він запевняв мене, що в заповіті мій покійний чоловік не згадав про таку важливу зброю. І ще! В описі майна, переданого в Київський братський монастир на зберігання на час хвороби гетьмана Петра Конашевича, значиться і згаданий меч. Він у вас! Хотілося б негайно побачити його і оформити документ про повернення меча в сім'ю покійного гетьмана. Я наполягаю на тому, щоб зробити це негайно. Сподіваюся, що він у нижньому сховищі?

Відкрив рота владика Єзекііль, та так і застиг, не дібравши потрібних слів. Давно з ним такого не бувало. А тут просто лихо сталося. Потрібно говорити – атож, заговорити вдовицю, поки меч приберуть. Та йому аж подих перехопило.

І звідки вона знає про таємне сховище? Те, що абсолютно не посвячена в монастирські справи людина відає про такі речі, й змусило завмерти головного зберігача таємниць. Скільки б це тривало і чим сумним закінчилося б – невідомо. Але в цю мить пролунав чемний і разом із тим наполегливий голос, причому польською:

– Боюсь, моя прекрасна пані, це неможливо! Цей меч має бути переданий мені, згідно з волею покійного гетьмана!

Удова обернулася на той голос, та так різко, що парча сукні зі свистом розсікла повітря.

– Он як! І чому ж, милостивий пане?

Присутні, які добре знали Анастасію Сагайдачну, очікували чого завгодно, але тільки не спокійного і навіть грайливого тону звиклої наказувати чоловікам удови. Здається, і сама удовиця не очікувала від себе такої м'якості. Але що тут скажеш, коли незнайомиць так чемно вклонився пані, підмітаючи червоною шапкою кам'яні плити монастирського двору. Не так, як розв'язна польська шляхта, не кажучи про ще більш розгнуждане руське шляхетство. А коли випростався незнайомиць і глянув на вдову бірюзовими очима, та ще й підправив міцною чоловічою рукою вуса, – всім ураз стало все зрозуміло. Особливо панові Пйончінському, який голосно крякнув з-під правого плеча гетьманші.

– А тому, ясновельможна пані, що в присутності старшин славний гетьман Петро, син Конона з роду Конашевичів, передав мені сувій, у якому зазначено, як, у разі смерті раба божого Петра, слід учинити з мечем, що його подарував гетьманові спадкоємець престолу королевич Владислав.

– Я підтверджую сказане, – нарешті пролунало з глибин благочестивої бороди єпископа.

Владика Єзекиїль хотів щось додати, але його урвав ще один голос:

– Чи не бажає преосвященніший владика підтвердити й мое право на отримання згаданого меча, згідно з волею покійного гетьмана Петра, сина Конона з роду Конашевичів?

З-поза кута сусідньої новобудови вийшов чоловік у розбишацькому одязі й упевнено підійшов впритул до єпископа, зберігача таємниць покійного гетьмана.

– Із сувоєм, який ти подав, сину мій, я згоден і підтверджую на ньому печатку покійного гетьмана.

– Он як?

– Як таке може бути?

Це одночасно вигукнули пан Пйончінський і міський нотаріус.

– Ах, ці штучки законників. Соромно має бути вам! – вигукнула вдова. – Все це хитрощі. Куди меч поділи? Де мій меч? Негаймо покажіть мені його! Ага! Мовчите! А чи не обміняли ви його на вино та горілку? Я вас запитую, владики? Продали пам'ять про подвиги великого гетьмана за тридцять срібників!

– Як можна... таке... Що ти кажеш... Біс у тебе вселився, – обурено замахав обома руками

на вдову митрополит.

– Може таке статися, – сухо сказав законник.

– Покажіть меч, і негайно! – заверещав пан Пйончінський, поплескуючи себе по правому стегну. По тому місцю, де повинна висіти шабля шляхтича. Але благородна зброя залишилася при вході в монастир. Такі порядки завів ще покійний гетьман. І все ж бряжчала не менш дієва зброя – слово шляхтича!

– Даю слово шляхтича, що не дозволю обікрасти удову!

– Навіть думати про те гріх! Бачить Бог, – здійняв обидві руки до небес владика Єзекііль, – свято оберігаємо пам'ять про славного воїна і покровителя православ'я!

– І все ж непогано було б переконатися, – мовив доти мовчазний помічник нотаріуса.

Сказав тихо, але це змусило вдову, пана Пйончінського і законника вибухнути гнівом. Утрюх вони вчепилися в рукави надтріснутого підризника єпископа і вже дозволили собі кілька разів потягнути за сакос[39 - Верхне вбрання єпископа, що заміняє ризу і має те ж значення – символізує багрянцю Спасителя.].

– Припиніть це бісівство! – гнівно закричав владика і навіть заніс над їхніми головами митрополичий посох.

Скуштувати знаку вищої пастирської влади трійця не побажала, тож негайно відступилася.

– Удову образити легко, – шморгнувши носом, сердито пробасила Анастасія.

– Наша вимога законна, – пискнув через її плече нотаріус.

Несподівано їхню вимогу підтримали й ті, кому покійний гетьман залишив письмові вказівки щодо подальшої долі подарованого меча.

– Хотілося б переконатися в тому, що меч, про який виникла суперечка, саме той, а не будь-який інший, – з притиском мовив пан Ковальський.

– І мені хотілося б у цьому переконатися, – вийшов наперед пан Бродський, не соромлячись і не відчуваючи ані найменшої незручності від того, що його одяг міг викликати сумнів у його високих повноваженнях.

– А як ви вибралися з келії? Як посміли вас випустити? – засмикав бородою владика Єзекііль.

– І не з таких мішків вибиралися, – процідив пан Бродський, насмішливо поглядаючи на присутніх.

– Досить слів! – підняв руку митрополит. – Ходімо за мною.

– Як це можна... – спробував було зупинити високопреосвященнішого владика Єзекііль.

Але митрополит уже все вирішив і, очоливши тих, хто затьмарив цей приемний сонячний ранок, зайшов на риг монастирського училища. Тут біля окутих залізом дверей він зупинився і тричі вдарив по них палицею. Одразу ж відкрилося маленьке віконце, і з нього почувся чемний голос брамника:

– Благословіть, ваше високопреосвященство!

Владика Іов чинно перехрестив віконце й просунув туди кисть правої руки. Брамник шанобливо поцілував митрополичий перстень і тихо запитав:

– Чим можу служити, ваше високопреосвященство?

– Яви меч покійного гетьмана Сагайдачного.

– Слухаю й виконую, – почувся голос.

Чекати довелося доволі довго. Щоб не допустити повторення бісівської витівки, всі зберігали мовчання, втупившись у дубові двері, щедро оббиті товстими залізними смугами. Нарешті з віконця почувся голос брамника.

– Владико Іове!

– Говори, сину мій, – стрепенувся занурений у святі думи митрополит.

– Не знайшов я меча. Немає його!

– Як немає?! – вигукнув владика Єзекііль.

– Ти що, обпився? – вигукнув і владика Іов.

– Ні, владики! Ви ж знаєте – носа верну від того гріха.

– Відчиняй! – гнівно вигукнув єпископ.

– Швидше відчиняй, – підтвердив митрополит.

Здавалося, засувам і замкам несть числа, і все-таки двері відчинилися. Відштовхнувши міцного чолов'ягу в чернечій рясі, єпископ, піднявши поли, кинувся вниз по кам'яних сходах.

Його чекали також довго і терпляче. Нарешті владика Єзекііль з'явився на світ Божий спітнілим і з тремтячими руками.

– Я ж сам ставив його в кутку... Я це точно пам'ятаю... Я... Його немає!

– Я ж казала! – переможно вигукнула Анастасія.

– Потрібно зробити більш ретельний обшук, – сухо запропонував законник.

– Обшук? – не відразу второпав владика Єзекііль. А потім дико заревів і, проявивши небачену силу, схопив брамника за груди й кинув на кілька кроків у двір. – Говори! Де меч?

– Богом клянуся! Ще вранці бачив – на місці був. Христом Богом клянуся – був! – заголосив монах.

Єпископ підніс руки до неба, а потім потягнувся ними до горла монаха.

– Хто спускався в сховище після того, як ти бачив меч?

– Йй-богу! Богом клянусь... Е-е-е... Владико, схаменись! Задушиш! Скажу, скажу...

Єпископ ривком підняв брамника на ноги.

– Говори!

– Хлопець... трудар[40 - Трудар – той, хто проживає і працює в монастирі «задля слави Божої», але, як правило, без мети прийняття чернецтва.] Іван. Тільки він і ніхто більше. Прибрати мені допомагає. Але я з нього очей не зводив. З ним спустився і з ним піднявся. Не міг він такий величезний меч винести. Не міг... Нічого не міг винести. Я суворо за тим стежив. У мене нічого не вкрадеш! А хлопець він богобоязливий і працьовитий. Весь час на стайні, та й у мене раз на п'ять днів прибирає. Сам же владика казав – щоб ні пилінки в сховищі не було!

– Клич ключників, клич сторожів, брамників, братів монахів... усіх клич! Явіть мені того трударя. А якщо не явите – в печерах зогниєте! – в гніві закричав преосвященніший владика Єзекііль.

– Знайдемо. Явимо! – задкуючи і кланяючись, заголосив монах. – Куди йому подітися?

Тільки в монастирі й прожиток його... Кому він, такий убогий, потрібен? Та ще й із диявольським знаком на губах. Ніхто на роботу такого не візьме. І нема де йому подітися. Куди з таким знаком? Куди? Знайдемо. Знайдемо!

Розділ другий

Якуб Собеський повільно перекладав стос паперів з одного краю столу на інший. При цьому він робив вигляд, що переглядає, а часом читає викладене в них. Двічі навіть надовго затримався, вивчав документ. Але це тільки для видимості. Виняткова пам'ять польського комісара не потребувала зараз підтвердження. Якуб пам'ятав кожну літеру і кожне креслення цих таємних паперів, як і багатьох інших. Навіщо він уранці зажадав листи про Київський братський монастир – і сам не знав. Була надія, що щось прогавив, він або інші. Але ні, все вивчено, перевірено – і не раз.

Згорів монастир. Хіба то дивина? Особливо на київському Подолі, де пожежі – явище часте. Бо все не бажають місцеві бюргери[41 - Містяни (з нім.).] будувати кам'яні житла. Зводять хати без фундаментної основи, а часом і наполовину в землю вкопані. Ні черепиці, ні гонту – вкриті очеретом та соломою. Чекають, що прийдуть татари або інші лиходії й усе перетворять на попіл. Не вірять, що Річ Посполита їх захистить. А головне: навіть печей правильних не заводять. Ставлять у своїх оселях димарі, які ліплять гончарі з глини, а потім обпалюють, – і поміж себе звать ту кераміку «бовдуром». Цю дикунську штуку за допомогою глиняної обмазки з'єднують із димоходом і використовують для приготування їжі та обігріву. Але це ті, хто має можливість за той «бовдур» викласти кілька подвійних динарів[42 - Динар – дрібна польська монета.]. А чимало киян, як і селян, плетуть той «бовдур» з лози, ба навіть вистругують із дерева самі. Хоч скільки обмазуй глиною – не врятуєш і не встежиш, коли прогорить така піч і полетить по хаті червоний півень.

У монастирі, що згорів, господарювали ті ж напівдикі русини, що в Києві й околицях. Що з них узяти, з бидла?

Згорів православний монастир – значить, була на те воля Господа. З цим не посперечаєшся. А ось із тим, що шляхтянка, дружина самого мозирського маршалка Анна Гулевич пожертвувала для відродження монастиря великий шматок землі на Подолі[43 - Згідно з дарчою 1615 р.] – це безглузддя! І ніхто тоді не присоромив пані Гулевич і не розповів їй, які наслідки може мати така непродумана щедрість.

Учепилися в ту землю православні попи, швидко плани накреслили (ось вони, копії, на столі пана комісара) – і почали в камені піднімати монастир. Далі ще гірше: назвав

заїжджий константинопольський патріарх його братським, і став він зміїним клубком, з якого показують свої отруйні ікла ті, хто вибрався з болота і був освячений патріархом, – православні владики. Вибрили б скоро ті ікла – та ось клопіт, якого не чекали: голота козацька, та й деякі шляхетні козаки прислухалися до гетьмана Конашевича-Сагайдачного і взяли під свій збройний захист православні церкви й монастирі. Однак й Сагайдачному шию скрутили б, якби турки з татарами не загрожували Речі Посполитій, а в Європі не потекли ріки крові. І змішалася в тих ріках після взаємної різанини і католицька, і протестантська, і всяка інша кров. Як тут обійтися без козаків? Без воїнства, відомого вже всьому світу. Ось і доводиться набиратися терпіння. А простіше кажучи, зціпити зуби й чекати того часу, коли можна буде зігнути козацькі голови, а православні церкви й монастирі підкорити уніатству.

А тим часом доводиться займатися дрібними справами...

Утім, питання про меч королевича Владислава аж ніяк не дрібне. Це важливе питання. Вчора ввечері здавалося, що його буде нескладно вирішити. Розгнівана удовиця, її міцна спина – пан Пйончінський, та ще й законник, що з'їв на судових справах не одного собаку, і в ролі його помічника досвідчений Антонім Дзевульський...

Та от невдача: стоїть цей великодосвідчений пан і не знає, куди очі ховати під, здавалося б, спокійним поглядом пана комісара.

– ...і тоді я подав сигнал, – трохи заїкаючись, продовжив пан Дзевульський. – Удовиця вчепилася в Єзекііля, законник навис над Іовом, а пан Пйончінський закружляв біля тих волоцюг, що пред'явили свої права на меч. У тій метушні мені вдалося прослизнути в підземелля, де я, згідно з планом, швидко знайшов сховище...

Ясновельможний пан Собеський швидко відшукав план підземелля. Ось воно – сховище.

– Кімнатка невелика.

– Саме так, ясновельможний пане, – кивнув помічник комісара.

– І?

– Древні святі книги, скриньки з мощами, ікони, барила із золотом та сріблом, кілька видів стародавньої зброї... А меча покійного гетьмана...

– Називай його мечем королевича Владислава, – звелів пан комісар.

– Але меча королевича Владислава не виявлено. – І, не чекаючи запитання, тут-таки виправився: – Поспішав, але обшукував ретельно.

– Отже, меча королевича Владислава там немає!

– Коли я повернувся на світло, що дарує нам Господь у милості своїй, набігли монахи й служки, відтягнули удову й законника до стіни того будинку, де розміщені келії. Тільки пан Пйончінський все ще намагався чіплятися до тих двох волоцюг. Хоча на колінах і з розбитим обличчям це було важко.

– Відзначимо його старання, – кивнув ясновельможний пан комісар. – Я так розумію, що цього убогого трударя Івана так і не знайшли?

– Ні, ясновельможний пане, – зітхнув помічник комісара.

– А ось тут я з тобою не погоджуся... Хоча... Якщо подумати... В житті нічого не трапляється такого, щоб це було однозначно погане або добре. Палиця завжди має два кінці...

– Згоден, пане комісаре! – вперше за час служби помічник перервав свого начальника.

Якуб Собеський суворо зиркнув на свого помічника, піднявся з-за столу і почав крокувати по кімнаті, розмірковуючи вголос.

– Якби меч був на місці, це зовсім не означало, що вдові його б віддали. Найпевніше ми побачили б документ, у якому покійний гетьман розпорядився долею меча... гм... королевича Владислава. І розпорядження було б таким, що й сам чорт ногу зломить. Конашевич був хитрим і мудрим. Де меч міг би бути? У Львівському братському монастирі, чи в якомусь іще монастирі або церкві, чи під підлогою в козацького сотника, чи в таємних місцях запорозьких плавнів, чи під дупою самого диявола? Нам би довелося тільки чекати і сподіватися, що хтось обмовиться або клюне на ту нагороду, яку ми були б змушені запропонувати. А тепер, якщо меч викрадений, справа здається простішою: попередити застави, відправити людей, розширюючи коло пошуку, задіяти інформаторів тощо... Ти бажаєш щось сказати?

Пан Дзевульський пом'яв у руках свою рогатівку[44 - Польський головний убір – шапочка з відворотом, розрізаним над чолом.], напрочуд скромну – сіре сукно, вовче хутро та перо чаплі за срібною пряжкою. Втім, вона прекрасно поєднувалася з непоказним жупаном[45 - У поляків і білорусів – старовинний дворянський (шляхетський) костюм, рід сюртука.] і делієм із короткими, але широкими рукавами поверх нього. Такий одяг, як і зовнішність самого пана Дзевульського, не впадають в око, не привертають уваги, не насторожують.

– Говори вже! – підвищив голос пан комісар.

– Мені довелося затриматись у монастирі. Ченці й служки бачили мене біля владик, тому й не запідозрили нічого такого... А русинською я розмовляю... Самі знаєте: народжений

в Києві, звідси й мати моя. До того ж у мене був запас і горілки, й сала димного...

– Це зрозуміло. Говори, – заохотив помічника Якуб Собеський.

– Цей трудар Іван усім здавався несповна розуму. Такий собі, як кажуть місцеві, дурень. Але працьовитий і старанний. Кидали йому за роботу то черству скоринку хліба, то цибулину, а то й хресним знаменням дякували. Спав у стайні, перед тим її чистив і коням гриви розчісував. Любив він гриви чесати і коням щось шепотіти. Спершу гадали, чи не чаклунство, а потім придивилися і зрозуміли, що тільки з кіньми йому й говорити.

– Який він, той трудар?

– Ось і я питав. І дивна річ – ніхто його до пуття не запам'ятав. Зросту незрозумілого, бо ходив згорбившись. Пика завжди брудна. Волосся? З голови ніколи не знімав свій баранячий ковпак. Не говорив, а мугикав. В очі не дивився. Убогий – ото й усе. Та й мало хто з ним спілкувався.

– Чому так? У місцевого бидла з'явилося своє бидло, з яким соромно спілкуватися?

– Чимало з них стали ченцями знедавна, і в душі залишилося мирське. Співчуття ще вистраждати потрібно. А головне: марновірство і стародавні забобони все ще міцно вкорінені у свідомості навіть бувалих ченців. Ось і родима пляма під губою в цього трударя відштовхувала багатьох. Кажуть, що то знак диявола. У моїх мозавецьких краях[46 - Східна Польща.] теж таке кажуть.

– Де пляма?

– Що? – не зрозумів пан Дзевульський.

– Пляма та родима де саме в нього? З'ясував? – постукав пальцем по кришці столу ясновельможний пан комісар.

– Так. Хоча було непросто. Але тепер точно знаю – під нижньою губою праворуч. Я одразу зрозумів, що це важливо для розшуку.

– Добре, – кивнув Якуб Собеський. – Хоча що тут доброго? Знову варіанти! Владики могли переховати меч і розіграти цей вертеп, обдуливши і нас з удовою, і цих незрозумілих духівників з волі покійного гетьмана. Із цими двома незнайомцями нам ще доведеться розбиратися. Бодай як із фальшивомонетниками та розбишаками. Інший варіант: хтось найняв майстерного злодюжку, який видав себе за дурня і справді викрав меч. Тоді його виставлять на продаж – і це добре. Та вже геть неймовірно: справжній дурень поцупив меч із-під носа п'яного сторожа і... Навіть не придумаю, що далі. Ну, скажімо, кинув у Дніпро або десь закопав, а де саме – забув. І що? Де його шукати? Переполошити весь Київ – чи

він уже за міською стіною? Що київські брами?

– Варта вже попереджена. І меч шукають, і чоловіка з такою родимою ознакою...

– Що там брами... Аджє стіни! Та які це стіни! Руїни! У валах прокопано городянами безліч лазів до дніпровської води. Лїнь їм, бачте, через браму ходити. А ще стіни місцями впали. Й колоди вже на дрова розтягли. З такою стіною і на годину татар не затримати... Борони нас, Боже, від орди! А може, дурень заб'ється в якусь печеру і там сконає? Ох, видається мені, що хїба диво може нам допомогти швидко знайти слід цього трударя. Дурня – чи все-таки хитруна? Спостереження за монастирем посилив?

– Так, ясновельможний пане! Поки стіни монастирські не підняли – все як на долоні. Викопали навколо невеликий рівчак і кілки не особливо густо вбили. Певно, щоб корови й кози не забрїдали. Та поставили два стовпи й будиночок для сторожі. Там покійний гетьман наказав залишати зброю при вході на монастирську землю. Це називається монастирською брамою.

– Гаразд. Іди. Я тим часом напишу розпорядження. Меч не повинен від нас вислизнути. Будемо сподіватися на диво Господне. На те воно й диво! У нашій справі, пане Дзевульський, це лише жарт. Іди і готуйся в дорогу. Вовка ноги годують. А ось це справа певна!

* * *

Тим часом у покоях, відведених владичі Єзекїлю, панувала гнітюча мовчанка, ще більш нестерпна через запах сальних свічок перед численними іконами. Брати Звані сидїли на краечку скромної лежанки владики і похмуро дивилися на його розкішну бороду. А сам владика невідривно дивився на скромну ікону над головами гостей. Це була єдина ікона, перед якою згасла свїчка.

Нарешті під владикою рипнула міцна лава. За два кроки він уже був біля маленького віконця.

– Сонце на захід пішло, – тихо повідомив єпископ.

– Ну і... – загрозливо процїдив пан Бродський.

– Просто... вечоріє, – зітхнув і повернувся на лаву владика Єзекїль. – А чи не прояснить нам ситуацію те, що написано рукою гетьмана?

– Владико! Ти бажаєш, щоб я порушив родовє слово, данє покійному гетьману, і зламав його печатку до того, як мені буде передано до рук меч? – гнівно промовив пан

Ковальський.

– І я не посмію порушити дану покійному гетьману присягу. Я присягав йому на... Це не важливо... Але я не порушу ту присягу, – твердо заявив і пан Бродський.

– Якщо так... – владика приречено розвів руками.

– Тільки не кажи, що уповаємо на милість Божу і на диво Господне, – смикнув головою пан Бродський.

– Присягни, владико, що в трагедії цій немає твого наміру і тобі невідомо, де зараз гетьманський меч, – подався вперед пан Ковальський.

– Скажу словами з Послання святого апостола Павла: «Бо свідок мені Бог, Якому служу духом своїм у Євангелії Його Сина, що я безперестанно згадую про вас»[47 - Рим. 1:9.]. Скасував Ісус Христос словами «не присягайте» старозавітний обряд, бо свідком вірності слова або справи стає вже совість – голос Божий в людині.

І перехрестився владика, не відриваючи очей від ікони зі згаслою свічкою.

– Як усе дивно у вас, попів... – схопився з лежанки пан Бродський і став виходжувати з кутка в куток.

– І що тепер нам робити? – ще дужче спохмурнів пан Ковальський.

– Скоро вечірня молитва... Монастирський спільний стіл, а там...

Не закінчив єпископ. Двері в покої відчинилися, і в отворі з'явився чернечий ковпак.

– Владико Єзекіїлю! – почувся густий бас.

– Що тобі, сину мій?

– Слово до тебе від брата Сича.

– Він тут? – зрадив єпископ.

– Так, владико.

Єзекіїль скочив на ноги, але, поглянувши на гостей, тут-таки опустився на лаву.

– Клич сюди.

У двері просочилася тінь. Тільки так можна було назвати людину, яка, не видавши ні найменшого звуку, не відкривши жодної частини тіла, укутаного у величезну схиму[48 - Чернеча накидка.], та ще й не змусивши полум'я жодної свічки затремтіти, миттєво перетнула кімнатку і прилипла до вуха владики.

Єзекііль задоволено кивнув, одразу дужою рукою відсунув тінь у схимі й із явним полегшенням велів:

– Розкажи, брате Сичу, голосніше. Тугий я став на вухо, та й гостям це цікаво буде почути.

Так і не відкривши обличчя, брат Сич уклонився владиці й, ставши впівоберта до гостей, промовив:

– Справа моя мала. Слухай, дивись, запам'ятовуй. Як і велено, пішов я з ченцями до воріт подільських, що відкривають довгий шлях на Канів і Черкаси. Стали дивитися на птицю високу...

– Та на баб київських! – голосно вигукнув пан Бродський. – Суть кажи!

Затремтіла схима, та швидко заспокоїлася.

– Ага, бачили ми, як варта біля воріт усі вози, що виїжджали з Подолу, оглядала й кожній особі чоловічої статі в обличчя уважно дивилася. Шукали, кого їм було велено. Після полудня, години за три, перевірити ту роботу прибув один чоловічок, уже знайомий мені від сьогоднішнього ранку. Ось тільки вранці він був із нігтик – чорнильна душа, помічник нотаріуса, а зараз йому начальник варти як панові вклонився. Та, доповідаючи, тільки руками розвів. А ще за годину й сталося те, про що я й прийшов доповісти. Влетів у ворота з дороги пан знатний на красені-коні й почав кричати та махати шаблею. Чорнильна душа ледве його заспокоїв. Став розпитувати, що і як. А коли зрозумів, то послав шістьох вершників на шлях черкаський, а сам зі знатним паном поскакав у бік Замкової гори. Серед варти були наші русини з міських козаків. Та ти й сам, владику, знаєш: на Подолі, та й в усьому Києві всі одне одному якщо не родичі, то куми. Незабаром з'явилися й перехожі, що були свідками того, від чого пан так розгнівався.

– Кажи, – звелів Єзекііль.

– Дозволь, владику, розповісти так, як мені з тих розмов побачилось.

– Не муч, – не витримав пан Бродський.

– Отже, так. Знатний пан на багатому коні в оточенні четвірки своїх гайдуків їхав у службових справах до київського воеводи. Звати того пана Іван Ружинський, він пан підстароста[49 - Посада в Речі Посполитій і Великому Князівстві Литовському. Підстароста

був заступником старости і міг замінювати його на місцевих зборах.] черкаський і канівський. Поспішав, тож особливо на дорогу не дивився. Хто ж посміє такому панові дорогою не поступитися. Селяни з мішками й кошиками в кущі та на пагорби стрибають. Вози, волокуші та чумацькі мажі миттю на узбіччі застигають. Дорогу шляхетному пану! А тут на тобі! Кума горішки принесла! Трапився на худому конику холоп-тугодум, і якраз посеред дороги. І бачить дурна голова, що пан на нього коня скерував, але стоїть, ніби скам'янів. Погребував пан збити його з дороги – зупинився й нумо волати та батогом погрожувати. Кричить: як звати, хто пан у тебе, з якого гною черв'як виповз?! Холоп, бидло, свиняче рило, пся крев та інше, вам відоме. А той дурень дивиться в очі пана та й каже: «Я не холоп і не бидло. А я є пан, ім'я мені Коцький. А іду я з бенкету, який на мою пошану дав сам воевода київський!» Тихо так сказав, але багацько люду почуло те, та й почали одне одному переказувати. Так що скоро зібрався біля них натовп. Після ринкового дня багато люду по селах розходилося. А люд то жвавий, торговий, до вистави охочий.

– І що нам з того пана Коцького? – все ж не витримав пан Бродський.

– А те, що... – почав було брат Сич, та трохи промовчав, щоб надати більшої ваги своїй звістці. Та потім продовжив: – Зі слів перехожих виходить, що пан цей Коцький одягнений так само, як і наш трудар Іван. До того ж мітка, вам відома, так само в нього під губою! І ще... До сідла конячини була прив'язана ганчірка. Можливо, в неї був загорнутий меч...

Змітаючи брата Сича зі шляху, виконавці волі гетьмана кинулися до дверей.

– І кроку не смій ступити! – зриваючи голос, закричав владика Єзекііль.

* * *

«Яка селюча душа! – в гніві подумалося панові Ружинському. – І чого він там стоїть? Йолоп, бидло. Не бруднити ж шляхетного скакуна об цю купу гною».

Та купа гною складалася з двох живих істот: холопа в очевидно завеликому для нього кожусі, зі смушевим ковпаком на голові, в полотняних вузьких штанях земляного кольору і в грубих поршнях[50 - Взуття, що виготовлялося з цільного шматка шкіри і зшивалося сиром'ятним ременем.] на босу ногу. Під ним був безпородний кінь якоїсь дикої масті – забарвлення тулуба рудо-жовте з темно-коричневим ременем по всій спині, грива й хвіст рудо-коричневі, темніші за шкіру корпусу, а ноги того ж кольору, що й тулуб, лише більш інтенсивно забарвлені в районі зап'ястних і скакальних суглобів. Витонченістю ця чотирьохкопитна істота не вирізнялася. Та й холкою коник був на лікоть нижчий від панського красеня-скакуна.

Відмовившись збити цього хама з дороги конем, пан Ружинський тут-таки вирішив, що ні

батіг, ні, Боже борони, благородна шабля не торкнеться цього хробака. Досить буде, якщо гайдуки стягнуть його з коня й пригостять десятком батогів.

Так, цього було б досить... Та як же все несподівано повернулося!

І як зараз гидко в грудях, коли доводиться викладати цю дурню самому ясновельможному панові комісару. Та ще й уточнювати, коли просить про це сам пан Собеський!

– Так! Так цей дурень і сказав: він пан Коцький! Тоді й почався бунт!

Вимовив це і згадав, як роззирнувся тоді довкола. На землі, що належить польській короні, навколо нього і його гайдуків зібралася добра сотня підданих Речі Посполитої, для яких він, підстароста від польської влади, був як будяк серед хлібного поля. Пишний і не позбавлений привабливості будяк – та лише бур'ян посеред корисного злаку. На землі, яку він міцно тримав корінням закону й права, пан Ружинський зараз відчував себе чужим і беззахисним. Як той-таки будяк перед мозолястими руками селянина, що прийшов його викорчувувати.

Губи підстарости тоді стонкли на нитки. Ніс засмикався, змусивши пишні вуса злітати й опускатись, як крильця переляканої птиці. Рука вп'ялася в рукоять шаблі й почала повільно тремтіти.

– Заколот намислив, хлопе? Пся кров! – вигукнув пан підстароста, витягаючи шаблю.

– У пана Коцького кров не собача, а котяча. Хіба пан не знає?

У відповідь на слова холопа натовп ожив, зашумів, а в далеких рядах почувся дружний сміх.

Усім була добре знайома історія пана Коцького. Ту казку матері часто розповідали своїм ледь навченим ходити й слухати діткам. Кумедно виходило: старого kota, не здатного вже зловити мишу, відвезли в ліс. Так і згинув би вусатий, та натрапив на хитрющу лисицю. І всім звірам розповіла лисиця, що оселився в неї дужий і сердитий пан Коцький, тож потрібно приготувати великий бенкет, щоб задобрити того пана. І обіцяла привести свого гостя на бенкет, але з умовою, щоб усі добре заховалися. Побачив кіт ситний стіл – та від задоволення вигнувся й занявчав. І той нявкіт звірі сприйняли за слова: «Мало! Мало!» Кабана вкусив комар, той крутонув хвостом, а кіт, думаючи, що це миша, кинувся на кабана. Налякані звірі втекли, а потім бідкалися, що пан Коцький заледве їх усіх не з'їв.

Слухав ту казку в дитинстві від своєї руської няньки й підстароста канівський та черкаський, тоді ще син православного руського шляхтича. Ставши католиком і домігшись високого становища, пан Ружинський тепер дитячу казку приймав як приховану загрозу польському пануванню на руських землях. Кіт – забитий і виснажений народ руський,

у якого все ж є гострі пазури й зуби. Хитрюща лисиця – підбурювач із непідвладних і диких запорозьких країв. А жирний і тупоголовий кабан... відомо хто. Варто його добряче налякати – і побіжить він без оглядки далі, ніж очі бачать.

Слід докласти зусиль, щоб холопи назавжди забули цю казку і цього пана Коцького. Втім, якщо вдуматися, то всі казки дніпровських земель містять підбурювання до заколоту. Зрештою, як і їхні пісні, якщо в них вслухатися і вдуматися.

Напевно, в ту мить про це думала вся чернь, що зібралася на слова неперевершеного у своєму нахабстві холопа. Лише кілька хвилин тому ці людці в страху відсахнулися б від блиску шаблі ополяченого шляхтича. Кожен був би сам за себе. Тепер вони з глумливими усмішками на губах стояли пліч-о-пліч. І від цього ставало страшно. Натопл уже встиг відтіснити від пана його гайдуків і далі стискався навколо підстарости. Безсилий пан Ружинський піднявся на стременах і потряс шаблею над головою.

– Пся крев! Ти, холопе, ще дізнаєшся, яка важка рука в підстарости пана Ружинського! І ви всі дізнаєтеся.

– Та й моя не дитяча, – знизав плечима холоп і показав законникові великий, як для його худючої статури, кулак.

– Що, ляху, страшний той кулак?

– Не звик до того пан польський.

– Добра груша, та зуби ломить... – зусібіч почувлися вигуки. Ба більше: в підстаросту та його гайдуків полетіло каміння, грудки землі, мочені яблука, що віддавали погребом, торішні овочі й навіть дорогі в ціні курячі яйця.

– Заколот?! Бунтувати надумали, холопи невдячні?! Батогами вас, бидло! Кров'ю захлинеться! Кров'ю! – вигукнув тоді пан Ружинський і під усе голосніший сміх натоплу змушений був погнати коня до фортечних воріт.

А там... Там погодилися одразу відправити варту на придушення бунту. Добре, що ще відрядили півдюжини верхових у погоню за тим нахабним холопом. А ще пан Дзевульський чемно, однак наполегливо просив усю цю прикру подію негайно викласти панові комісару. І той, звісно ж, зробить усе необхідне для затримання й покарання знахабнілої черні. Ось тільки пан комісар усе більше цікавиться тим холопом.

Чи мав той холоп дивний вигляд? Холоп є холоп, і чогось іншого чекати від нього годі. Певно, сільський дурень із головою, набитою половиною. А щоб іще жалюгіднішою і нікчемнішою була його доля, диявол вдарив по губах дурня печаттю. Щоб він рота зайвий раз не відкривав. Що з речей при ньому? Торбинка біля сідла, та ще з іншого боку палиця

або щось таке. Незрозуміло, бо було воно загорнуте в ганчірку...

– Значить, все ж дурень, – чуваючи носа, тихо вимовив Якуб Собеський.

– І шлях він тримає на південь, вздовж Дніпра, – дозволив собі вставити слово Антонім Дзевульський.

– Навіть слід не плутає. Виїхав на шлях і прямує до порогів дніпровських. Як усе просто і навіть смішно, – усміхнувся пан комісар.

– Дурень іде до запорозьких розбійників. Туди він і везе вкрадену річ. Думає, що запорожці золотом віддячать. Казочок про тих розбійників наслухався. Заріжуть і на корм сомам столітнім пустять. Істинно дурень. І, здається, зовсім не поспішає. Гадаю, мої люди вже його схопили, і слід приготувати келихи для гучного вівату!

– З якої нагоди віват, панство? – здивувався підстароста, з нерозумінням спочатку подивившись на пана Дзевульського, а потім і на пана комісара, який задоволено потирив руки.

«Дурень дурнем, а все ж іде на коні. І де він його взяв?» – ця думка неприємним холодком пройшлася по потилиці Антоніма Дзевульського. Але чи варта вона того, щоб затьмарювати «віват»?

* * *

– Пан Коцький... Пан Коцький... Чуеш, Пластуне, що мені придумалося? А пан мало не луснув. Добряче ми йому під хвоста реп'яхів напхали. Ну, то таке. Нам на користь. І людям сподобалося.

Пустивши свого незграбного коника неспішним кроком, парубок ще деякий час усміхався людям, які йому махали рукою або щось підбадьорливе вигукували. Але вже за три сотні кроків тих, хто бачив його сутичку з пихатим паном, не стало. Одні пішли на Поділ і вгору на київські пагорби, інші з виторгом поспішали загубитися в малих селищах над Дніпром, треті подалися хто куди, а хтось із кумом звернув у шинок на перехресті. Все менше піших, верхових та возів почало траплятися по дорозі. А коли сяде сонце на пагорби, дорога й геть спорожніє.

Кожен знає, що варто небесному світилу вмотитися на відпочинок, як одразу звідусіль темінь лізе, а разом з нею і всіляка нечисть на шляхи. Сподівається, що їй пощастить і вона застане п'яного дядька на возі або молодицю, що в куми наливочку пила й затрималася. Чи краще монастирського служку або ченця. З ними веселіше. Як почують ті вчені душі якийсь свист незвичайний або вітер їх раптом за бороду схопить чи ковпака

з голови зіб'є, то одразу ж почнуть руками хрести махати, на чотири сторони плювати та дулі тикати. І все це при молитві гарячій, що з нагоди такої доречна.

А з ким ніколи не зв'язується нечиста сила, то це з козаками. У них завжди при собі зброя. А зброя – то залізо. Його бояться всі, від дрібноти нечистої – лісовиків, польовиків, нявок та інших бісиць – до таких могутніх демонів, як Блуд, Вій та Вихор. Козак не злякається ні шуму голосного, ні виду пекельного. Метне ножа – і все! На одну нечисть менше. А ще є запорозькі козаки – січові! Від них бісове поріддя тікає щодуху, наче то не люди якісь, а сам його батько-диявол у гніві!

Тільки парубкові вся ця нечисть не страшна. Не те щоб він надміру хоробрим був, а просто народився такий. Ото й вибрався на великий шлях та в дорогу далеку, коли сонце позіхати починає та свої руки-промінчики до живота підтягує.

– Ось і добре. Менше народу – ширша дорога!

Парубок підвівся на стременах свого дивного коня і глянув, що там попереду. Потім обернувся й побачив, що на шляху, який він уже здолав, практично не залишилося подорожніх. Тільки клуби пилу, а в тій хмарі вершники вмілі. Поспішають, гукають на коней своїх добрих, та ще й нагайками шмагають безжално. Ну, то їхня справа. Та тільки парубок аж ніяк цьому не зрадів.

Ліворуч від дороги першою зеленню милував око луг. Іще боязко, та все-таки торкнулася зелень і стіни неспокійного очерету. Над ним тоненькими вогниками ще зовсім юного листя світилися вікові верби, дуби і ясени. Їхні все ще чорні стовбури й гілки виразно вимальовувалися на полотні смарагдово-синього Дніпра. Його неймовірної ширини стрічка вела далеко вдалину, так що салатова смуга лівого берега ледь прозирала. І десь там, у неймовірній далині, той ніжний колір насичувався і повертався назад до правого берега, нависаючи над ним уже урочистою блакиттю. А під тією блакиттю, праворуч від дороги, круто зводився пагорб, по якому весна-малючка вже кілька разів мазнула своїм пензлем, пробудивши до життя ніжне листячко шипшини, барбарису, калини та вовчої ягоди. Над тими кущами вже готовий був розквітнути бузок, досхочу напившись срібної води з численних джерел і навіть кількох маленьких річечок. А ще наливалися свіжістю гілки диких вишень та груш. Лише ім із безлічі видів дерев удалося вхопитися корінням за такий важкий ґрунт.

– Шлях у нас буде довгий. Краси ми ще нап'ємося. А тим часом... Потерпи, друже Пластуне. Потерпи. Маємо піднятися на ту гору.

Парубок ласкаво потріпав рудо-коричневу гриву коня. Кінь згідно кивнув і, вибираючи зручний для себе шлях, почав стрибками підніматися догори. Худе, жилаве тіло вершника не було для нього тягарем.

На півдорозі до вершини його грізно окликнули.

– Гей! Куди ідеш? Нумо мерщій назад. Тобі кажу! Чуеш, хлопче, не гніви, бо стрельну.

Але парубок тільки погладжував роздуту від напруги шию свого Пластуна і навіть жодного разу не озирнувся на шістьох вершників, що спинили своїх коней на дорозі, так і не наважуючись піти за ним.

– Сам лізь! – огризався, мабуть, до старшого один із козаків. – Куди? Ці кущі з мене весь одяг зірвуть, а з коня шкуру.

– Та це ще дрібниці, – вторив йому інший козак. – А кінь спіткнеться, або потрапить копитом в ущелину, або за корч зачепиться! І все! Покотиться вниз. І коня втрапиш, і собі голову звернеш.

– Та що казати. Якби там бодай ґрунт. А то каміння та глина. Не втриматися...

– Хіба що лізти без коня...

– І все ж стрельнути для остраху можна...

На всі ці слова старший із козаків у гніві заволав:

– Ви козаки чи баби біля криниці? Ану пустімо мушкетика! Тільки не вцільте здуру. Він нам живий потрібен.

Пролунало кілька пострілів. Парубок на це й головою не повів. Як йому вдавалося залишатися в сідлі при такому крутому підйомі, та ще й коли його неймовірний кінь так часто стрибав, – зрозуміти було годі. Як і те, що могло змусити тварину долати пагорб, іноді навіть підгинаючи передні ноги й на правду повзучи і не звертаючи уваги на виступи гострих каменів, сипучу глину, колючки кущів та слизький мох.

Усе ж кілька козаків подалися навздогін тим самим шляхом, який вибрав для підйому незвичайний кінь і його нерозумний господар. Але вони не дісталися й третини гори, а кінь вже виніс парубка на її гребінь.

– Бач, який ти, мій Пластуне. Цікаво, чого це люди вирішили такою крутизною підніматися. А ти молодець, швидко впорався. Ноги твої від крові омий живою водою. Є тут така. Сам її пив. Ох і зуби вона ломить! Але то правда – вода жива!

Кінь повернув голову і ніжно потерся ганашем[51 - Щока коня.] об коліно вершника. У відповідь парубок дістав із мішка яблуко і простягнув його на долоні. Пластун оголив міцні молоді зуби – і частування зникло.

* * *

Рано-вранці, минувши хиткий міст через малий рів – завширшки не більше двадцяти п'яти стоп і глибиною в зріст людини, – панове Звані не стали квапити коней. Після задушливої келії і занадто короткого сну хотілося вдихнути на повні груди свіжість весняного ранку. Той ранок обіцяв приемне денне тепло і зачаровував синім безхмарним небом. Назустріч по дорозі все ще тяглися на міські базари навколишні селяни на своїх тихохідних возах, або вели в поводу завантажених коней, або й просто несли в луб'яних кошиках, полотняних мішках та вербових коробах усіякий крам на продаж і обмін.

– Плохенька фортеця, – озирнувшись на дерев'яні низькі стіни, що оточують Поділ, усміхнувся пан Бродський.

– Навіть татари легко перескочать, – підтримав його пан Ковальський. – А проти великого калібру гармат вони й години не втримаються. Однак замок на горі міцний.

– Хіба?! – чи то запитав, чи то засумнівався його співрозмовник. – Повільно поляки його зміцнюють.

– Довго облоги не витримає.

– Ні, не витримає. І це добре. Але зараз нам не варто цим перейматися.

– Хтозна, – знизав плечима пан Ковальський.

– Всяке буває, – роздратовано буркнув пан Бродський.

На це його супутник тільки з розумінням усміхнувся. А тоді задоволено оглянув свій новий одяг. Нічого особливого – але тепер замість домотканих вузьких вовняних штанів на ньому були просторі, та ще й з угорського сукна. Замість постолів – чоботи з телячої шкіри. Правда, шкода кожуха – але каптан гарний, а делія, оторочена лисячим хутром, все ж зручніша і вигляд має кращий. А ще пана Бродського потішила хутряна шапка зі срібною пряжкою. Хутра у нього на шапках, щоправда, різні були – і це, з виднихи[52 - Видра.], аж ніяк не найдорожче. Зате підкладка в шапці справді чудова – щільна, яскраво-червона, та й волосся не ковзає. З якої вона тканини, пан Бродський не знав, а запитувати в пана Ковальського не бажав. Але в спеку така шапка просто диво – можна вдягнути її так, щоб тканина лежала на голові, а хутро позаду або праворуч. Тоді аромат чоловічого поту й звіриного хутра вже не душитиме ані власника шапки, ані довколишніх.

Такий самий одяг і на Ковальському. Однак він цьому панові не до душі. Тому й сердитий пан Ковальський. Але владика Єзекіїль знає, як правильно все залагодити. І в цьому він

має рацію. Одяг та зброя реєстрових козаків дозволять вільно пересуватися у всіх напрямках. Звісно, якщо поводити себе гідно, відповідно до присяги його королівській милості!

Правильне прикриття. А те, що не до душі воно панові Ковальському, – то його особиста справа.

– Я вперше в цих місцях, – зізнався пан Бродський.

– І мені раніше не випадало тут бувати. Хоча про них мені багато відомо.

– Он як! – здивувався попутник.

– Ось ідемо ми до гори. А то не просто гора, то святе місце – Печери! Перші християни-відлюдники викопали їх тут, щоб таємно молитися Богу і ховатися від язичників. Але не те для мене було б цікаво...

– А що ж?

– Чував я, що є в тій горі ціле місто з келій і тунелів. І є там могила святого на ім'я Іоанн. Коли відчув той святий, що час кончини близько, сам приготував для себе могилу. Але не в довжину, як зазвичай, а в глибину. Попрощався з братією і почав спускатися в ту яму, але, з ласки Божої, увійшов у неї лише до пояса. Хоча могилу викопав глибоку. Так і стоїть – нижня частина тіла в землі, а верхня, нетлінна, вся на видноті. Ченці дозволяють на святого поглянути, як і на багатьох тих, хто упокоївся в глибині гори. Цікаво мені на те подивитися. Чи вони схожі на ті мумії, які я бачив у Єгипті? Здається мені, що в цих печерах на глибині взимку тепло й сухо, і влітку сухо, але прохолодно. Немає в них вологи, як у гробницях фараонів. Тому небіжчик висушується, а не гние. Коли повернуся, неодмінно сходжу туди й пересвідчуся. Утру носа декому з колишніх друзів! А може, й сьогодні дещо побачу.

– Але ж і жахи ти розповідаєш, пане Ковальський. Висушені мерці, – скривився пан Бродський, а потім з цікавістю глянув на попутника. – А Єгипет – це в якій землі?

– Африка це! Африка, – ледве стримуючи усмішку, відповів той.

– Африка... – ображено пробурмотів пан Бродський.

– Якщо буде на те воля Божа, то і в Африці побуваєш.

– Ще скажи в Стамбулі, – голосно засміявся той.

– *Investigabiles viae Domini!*[53 - Шляхи Господні несповідимі (лат.)] – склав молитовно

руки пан Ковальський.

– Що? Мову русинську й польську знаю і розмовляю добре. А це по-якому? – хитро примружив око пан Бродський.

– Латина! Означає: ніхто не знає своєї долі! Латина – мова, якою розмовляють з Господом. А ще це мова науки! Але не питай мене про науку...

– Не буду, – серйозно відповів пан Бродський. – Зрозуміло, що ми не з одного куща ягоди і в науках у нас різні наставники. То таке! Якщо правильно я зрозумів, оця дорога праворуч і приведе нас до тих Печер.

Пан Ковальський мовчки кивнув.

* * *

Якуб Собеський щосили намагався зберегти холоднокровність. Вчора встигли причаститися двома глечиками того ж таки торунського вина, – аж тут перед паном комісаром постав старший із тих козаків, що мали привести дурня. В подертому жупані, брудних чоботях і до колін мокрих штанах. Він був блідий, і спершу годі було збагнути, що белькоче.

Лише після численних уточнень ситуація прояснилася. У дурня виявився не кінь, а справжнісінький чорт, який миттю злетів на найвищий під Києвом пагорб, зарослий тереном, і ніщо живе не могло пройти крізь ці колючі кущі. Але козаки на те й козаки. Вони прорвалися на вершину, з якої було все видно. Тобто дуже далеко. Бачили вони дурня і його чотирикопитну тварину («Чорта!» – перехрестився козак). Кроків за п'ятдесят були цей жовтий диявол і його вершник. Рухалися неквапно, та раптом... просто розчинилися в повітрі. Ось щойно були – і ось їх уже немає. До темряви козаки шукали слід чи бодай щось, що підказало б, куди ці біси поділися, але так нічого й не знайшли. Була думка: подалася ця парочка в печери! Але вирішили, що в тому святому місці нечисть одразу загинути повинна.

– Обшукали печери? – тихо запитав пан комісар.

– Не наважилися, але всі п'ятеро козаків залишилися. Може, щось побачать або почують! – відповів старший козак і запобігливо всміхнувся.

Варто було козаків покарати, причому показово. Але краще вже стратити, ніж точно знати, що скривджений реєстровий козак тут-таки подасться на Запорожжя і стане буйним та озвірілим на пана комісара й польську шляхту лицарем, як вони себе величають.

На тому віват і закінчився. Пан Ружинський подався до воеводи у своїх справах, а Антонім Дзевульський негайно вирушив шукати дурня в лабіринті чернечих печер.

Чи спав Якуб Собеський? Ні, це не можна назвати сном. Це було розуміння, що необхідно виспатися, щоб із першим променем сонця накреслити в голові й на папері план затримання... Точніше – пошуку меча королевича Владислава. Але щойно пан комісар занурювався в сон, у його голові тут-таки розклалися відомі йому карти й атласи, від іще плоскої землі Фра Маура[54 - Карта 1459 року.] до карти світу Ортеліуса[55 - Карта 1572 року.], від перших атласів Земної кулі Меркатора до сучасних карт Швейцарії і Німеччини, створених після відкриття в 1615 році професором математики Снелліусом способу триангуляції.

Уявлялася й карта Речі Посполитої, яку все ще ніяк маститі картографи не закінчать. Але в голові Якуба Собеського ось вона – найточніша. Воеводства, землі, річки, озера, моря, міста, фортеці. Все на своїх географічних місцях і позначене суворою латиною. Ось GROSSPOLEN – земля польська, а ось і литовські, чорні – Бобруйськ, Мозир, і білі землі – Мінськ, Вітебськ. Ось Підлісся, а в його центрі Пінськ. Землі Галицькі, Подільські, Київські...

А ось і сам Київ. Униз по Дніпру Трипілля, Трахтемирів... У тому містечку, серед урвищ, на неприступній скелі причаїлося зміїне кубло – Cloistredes Roux, русинський Успенський монастир. За його міцними стінами часто ховаються бунтівні козаки. Там заліковують рани запорожці. Там у покаянні закінчують своє життя престарілі комишові лицарі. Там-таки вони ховають награбовані скарби. У підвалах надійніше, ніж у плавнях. А ще біля Трахтемирова зручна поромна переправа через Дніпро.

Слід терміново розпорядитися, щоб виставили козаків біля монастиря і при міських брамах. Можливо, той дурень саме туди шлях тримає! Адже до Порогів таки далеченько! До них ще потрібно пройти кордони біля Канева, де стоїть цілий козацький полк реєстрових! А нижче по Дніпру тим паче не пройдеш. Там Черкаси, землі пана підстарости Ружинського! Хай негайно вирушає у свої володіння й організовує кордони на всіх дорогах. А якщо станеться неймовірно і проскочить трудар ці кордони, то нижче, за Черкасами, геть дикі землі, не кажучи вже про зловісний Чорний ліс[56 - Лісовий масив, тепер у Знам'янському та Олександрійському районах Кропивницької області.]. У тих хащах і болотах гніздує розбійний люд. Іноді й татари ховалися в ньому для несподіваних набігів на Київське, Волинське, Подільське, Брацлавське, Белзьке, та навіть на Руське воеводство[57 - Wojewodztwo guskie – адміністративно-територіальна одиниця Польського королівства, утворена бл. 1434 р. з тих земель Галицько-Волинського князівства (Руського королівства), які були захоплені в останній чверті XIV ст. Адміністративним центром Руського воеводства було місто Львів.], розташоване біля самого порога Великої Польщі.

Та й від цих диких земель ще ой як далеко до Запорозької Січі. Хоч скільки йди – пуста! Жодного житла. Самі лише бурдюги[58 - Землянки.], курені, жердяні хати та шалаші

розкидані на багато й багато миль одне від одного. І в кожному тому житлі, знову ж таки, розбійник із закривавленим ножем.

Хоча повинні були бути тут фортеці, остроги та застави, а в них нести службу вірні королю війська.

На думку короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа і Великого сейму, на землях за Порогами повинні осісти й вибудувати остроги реєстрові козаки Війська Запорозького. 5 червня 1572 року було передано на Запорожжя грамоту, в якій пропонувалося запорожцям іти на королівську службу! А служба є служба! У походи виходити тільки за наказом короля і туди, куди він вирішить. На сусідів самовільно не нападати, навіть якщо табуни коней самі просяться до рук. Торгові шляхи охороняти, а не грабувати купців, – і ще багато іншого, що повинні робити воїни на державній службі. За це призначені привілеї, платня і надаються земельні наділи. Охочих (в розумній кількості) записали до реєстру, і стали вони називатися реєстровими козаками, які в державних документах іменувалися «Військом Запорозьким»! Так з'явився новий стан у Речі Посполитій – козацтво! Це ще не шляхта, але вже не селяни й не міщани. Давши таку назву, милостиві королі Речі Посполитої відтоді наголошували, що всі інші козаки, перш за все ті, що сидять на Січі, опинилися поза законом!

Сидіти тверезими у фортецях і в заставах буйним розбійникам запорожцям не хотілося. А ще віддавати уряду майже всю здобич – це однаково, що самому собі пузо розрізати. Та ще січовики одразу збагнули: реєстровців виставляють, щоб тримати в узді вільних козаків! Отримувати платню добре, але підкорятися – ніколи! Так і залишилося на Січі військо вільних козаків, яких для того, щоб уникнути плутанини, тепер називали «Військом Запорозьким Низовим»!

А ще «низові лицарі» часто глузували з реєстрових. Адже воеводи, та й місцева шляхта, не визнавали за ними козацьких прав, змушували відбувати різні повинності, платити всілякі збори, забирали майно, піддавали їх таким самим утискам і приниженням, як і своїх підданих – холопів. Часто-густо порушувалися права козацької старшини: обмежували в праві торгувати, тримати промисли, шинки та інше. Що ж стосується самого польського уряду, то він завжди дотримувався однієї політики: коли з'являлася потреба у війську, він закликав заможних селян і дрібну православну шляхту вступати в реєстр, а коли така потреба зникла – виключав нових козаків зі списків.

Така непевність у завтрашньому дні аж ніяк не сприяла тому, щоб реєстровці осідали ближче до порогів, а в ідеалі за ними і ще далі – в самому серці Дикого поля. Зрозуміло, що лише озброєна і навчена людина могла вижити й організувати господарство на тих землях. Селяни й чути не бажали про казково багаті угіддя за Чигирином. До того ж на Придніпров'ї робочих рук і так було занадто мало. Тому шляхетні господарі з інших воеводств, яким були даровані землі на Україні, запрошували, а чи й погрозами переселяли зі своїх маєтків на ті простори селян та ремісників, обіцяючи звільнення від

податків на тридцять років. І все одно ті землі нагадували пустку.

Так що блукати на самоті по Правобережжю – справа просто марна.

Та й з лівого боку Дніпра шлях за пороги анітрохи не легший. Тут завжди є татарські чабани, що охороняють стада коней та отари овець. Часто проносяться чамбули[59 - Загін татарської кінноти.], ворогуючи між собою за пасовища, воду і верховенство роду. А головне: ординці завжди в пошуках здобичі та бранців.

Ще нипають різні ватаги під виглядом мисливців, охоронців худоби або дрібних купців. Ці так само шукають здобичі й полонених для продажу та обміну. А ще забирають худобу – і самі рятуються від більш сильного супротивника. Тож і на лівому березі життя немає. Там нізвідки прилітає стріла, аркан, а з трави вмить піднімаються сотні вершників, що сиділи в засідці. Там сплять або в сідлі, або в густій траві, намотавши повід коня на руку.

І ще важлива перешкода. Точніше, безліч перешкод! Сула, Псел, Ворскла, Оріль... Це ще не повний список великих річок, що впадають у Дніпро з його лівого берега, – і всі їх потрібно подолати. А ще сотні малих річок та протоки, навколо яких болота...

Ні по правій, русинській стороні Дніпра, ні по лівій, з її Диким полем, дурень не пройде! Та все може виявитися значно простіше: сидить дурень у лабіринті чернечих печер і не знає, що комісар сейму, ясновельможний пан Якуб Собеський, через нього позбувся сну.

У тих роздумах Якуб і зустрів перший сонячний промінчик, що наполегливо вимальював на підлозі спальні контури віконця.

Не випивши вина і не з'ївши й крихти хліба, пан комісар звелів сідлати коня і в оточенні власної охорони поспішив до монастиря на Печерських пагорбах.

* * *

Антонім Дзевульський ось просто зараз упав би на копицю сіна й забувся б довгим міцним сном. Сил не було ні діяти, ні думати.

Добре козаки свою справу знають. Ще до прибуття пана Дзевульського місцевість оточили – не полінувалися. Двое залишилися близько – монастирські землі оглядати, а трое верхи в різних напрямках вирушили. З козацьку милью риссю промчали, на кожен пагорбок піднімалися, на кожен дубок вказали. Місця відкриті, далеко все і всіх видно. А дурня ні на коні, ні без коня немає!

Отже, він у печерному місті, яке чи не тисячу років усе риють і риють монахи. Ніхто не забороняє спуститися в той лабіринт, але мало хто з мирян наважиться ненадовго

і недалеко зайти в підземний світ, сповнений святості й таємниць. Там без супроводу ченця людина швидко втрачає орієнтацію, якщо вона зайшла за ріг або у відгалуження коридору. Навіть маючи смолоскип! Та смолоскип, навпаки, шкодить, коли несподівано й страшно виринає з непроглядної темряви то напівзасипана келія, з якої стирчить людська кістка, то ніша в стіні, де цілі століття спочивають висушені до тіла дитини ченці, обдаровані святістю. Або з підземного вітваря дивиться майже чорна ікона...

Архімандрит Києво-Печерської лаври високопреподобний отець Єлисей[60 - Єлисей Плетенецький (в миру Олександр Михайлович (за іншими даними Томашевич); нар. між 1550 і 1554 рр., пом. 29 жовтня 1624 р.) – православний культурний і громадський діяч, просвітител, письменник, архімандрит Києво-Печерської лаври, активний борець з унією.], вислухавши помічника комісара сейму, всміхнувся і, покликавши ченця, сказав Антоніму:

– Цей ієромонах найкраще обізнаний із підземною частиною лаври. Веди, отче Гавриіле, цього католика, куди він забажає. До святості доторкнутися кожному вільно. Може, це йому допоможе. Хоча...

Архімандрит махнув рукою і пішов у своїх священничих справах.

Йти, куди ведуть, чути мертву тишу і сподіватися, що смолоскип у твоїй руці і в руці приставленого ієромонаха Гавриіла не згасне від раптового протягу, – вже страшно. Одна справа просто боятися, інша – обімліти, шкірою відчувши присутність чогось живого, здригнутися від тихих слів молитви, які, здається, доносяться з глухої стіни тунелю. І вже геть нестерпно, коли холодні мурашки пробігають по спині. А все те від того, що в непроглядній пільмі хтось кашлянув.

Тунелі роздвоювалися, різко повертали, опускалися й піднімалися. Уздовж них траплялися ніші з запасними свічками, кресалом, а то й смолоскипами. В інших виїмках чорніли шматки дерева, металеві ланцюги, а то й узагалі невідь що.

– А може, тут зник? – чи то насмішкувато, чи то сумовито мовив чернець і звернув праворуч.

То була самітницька келія, готова прийняти мешканця до його останнього дня.

Антонім заглянув у вузький лаз, у який насилу могла пролізти людина. Нора – нічого іншого й не скажеш – завдовжки в людський зріст. Посеред келії проритий ровик на всю довжину, глибиною по коліно людині. З одного боку рівчак – лежанка з оберемком сіна, з іншого – столик на одну дошку. Оселившись у такій ніші, чернець-подвижник міг сидіти на лежанці, опустивши ноги в рівчак; міг стояти на дні того-таки рівчак, ба й піднятися на повний зріст. На протилежному боці від лежанки було кілька маленьких ікон, лампадка, якісь глиняні посудини і скам'яніла просфора[61 - Богослужбовий літургійний хліб, який

вживається в православ'ї для таїнства евхаристії і для поминання під час проскомидії живих і мертвих.].

– Часто подвижникам та ямка слугує ложем, а по смерті – могилою, – глухо вимовив ієромонах Гавриіл.

І Антонім погодився сам із собою – в цих завдовжки кілька верст[62 - У Києві та в землях, які раніше належали Королівству Литовському, використовували литовські міри довжин і ваг. Литовська верста – 1559,7 м.] сплетіннях тунелів, проходів і коридорів, а також у сотнях келій, десятках церков і молитовних місць знайти того, кого приховують, не зможе ніхто.

А дурня, якщо він тут, найпевніше будуть приховувати. І зовсім не обов'язково, щоб той, кого шукають, по своїй волі або випадково опинився саме у святих печерах. На київських пагорбах чимало таємних підземних місць. І часто вони з'єднані між собою. Самому ієромонаху Гавриілу відомо на схилах уздовж Дніпра до п'яти десятків печер. А ще є печери й ходи у Звіринці. Є й Варязькі підземелля – там колись жили розбійники-варяги, які безжально грабували купецькі судна, що пропливали по Дніпру. У кожній київській церкві і в кожному монастирі є підземні приміщення й ходи...

– То що...

Ієромонах розвів руками, даючи зрозуміти, що доручення його високопреподобія архімандрита Єлисея виконав і просить гостя йти геть із лаври. Він мало не перехрестив на прощання католика, але вчасно схаменувся і, вказавши смолоскипом на сходинки вгору, за мить розчинився в темряві.

Це було неймовірним блаженством – знову опинитися під Божим світлом. Антонім душею зрадив, коли вибрався на поверхню.

Годі збагнути, як людині приходить думка стати кротом і будувати собі житло під землею. Та яке житло – могилу! Собі живому! Відомо, що перші християни заглибилися в катакомби Рима. Але їх переслідували, спалювали, віддавали на поживу левам. Минув час – і тепер ніхто в Європі не влаштовує монастирів під землею. Тільки на землі, і якомога вище! А ці православні, як мурахи, тягнуться під землю – і все щось там ховають, ховають. Може, там гори золота? Або щось іще важливіше? Не розуміє католик Дзевульський цих православних – геть чужих йому людей. От було б добре, якби назавжди на руських землях зникло православ'я. Щоб народ християнський прийняв і душею, і серцем єдину всесвітню віру![63 - Слово «католицизм» у перекладі з латини означає «загальний, вселенський».]

Страх і тільки страх відчував католик Антонім у Печерах, і його зовсім не цікавило, що відчуває в товщі землі православний монах Гавриіл і сотні таких, як він. Нехай вони там

у темряві і в дурості своїй зсохнуть, а панові Дзевульському милий Божий світ!

При сонячному світлі, в прохолоді й свіжості ранку пан Дзевульський дав короткий звіт ясновельможному панові комісару й знову взявся оглядати все те, що вже багато разів оглянули козаки і чини з таємної служби. Навіть ще раз особисто перевернув копицю сіна.

От би впасти і заритися в тому сіні, але...

Не спускає пан Собеський з Антоніма свого пронизливого погляду. Хоча б голову опустив на мить. Адже покликав у лавру двох козаків реєстрових і, здається, захоплено з ними розмовляє. Стоять вони біля пана комісара і нетерпляче мнуть за спиною вуздечки. Видно, не звикли говорити з ясновельможним паном, а може, дуже вже поспішають. Але ж часто кланяються і статечно відповідають на запитання. Видно, сподобалися вони панові комісару. Кожному з козаків вручив він по золотому і напутньо перехрестив. Бачив здалеку те пан Дзевульський, а облич козаків так і не розгледів. Тільки спини їхні широкі в однострої, здається, Уманського полку. Здаються знайомими ті спини, та підійти – а якщо той запитає: «Знайшов? Ні! Ах ти ж...»

Ні, краще вже подалі від ясновельможного пана поки що триматися.

Козаки до землі поклонилися тій щедрості, спритно вскочили в сідла і з місця взяли своїх міцних скакунів по-козачому – в кар'єр. Щоправда, в них є свій термін такого різкого початку руху – навзаводи!

Надто вже відрізняються козаки-русини від люду польського, а тим паче від шляхти. Та головне, що реєстрові козаки перебувають на службі короля Речі Посполитої. А що багато в них старих звичаїв – на це потрібен час. Не всі вони душею і тілом справжні слуги короля, але чимало реєстрових сумлінно несуть службу і вірні присязі.

Про це говорив Якуб Собеський, коли він і його служба покинули землі печерного монастиря і нешвидким кроком вирушили на Замкову гору. Нешвидким, бо в пана комісара від тяжких роздумів і безсонної ночі страшенно розболілася голова. Але він старанно це приховував за ласкавою усмішкою і роздумами вголос.

– ...Правильно й те, що багато потрібного і важливого зробила Річ Посполита для цієї дикої землі. Адже ще якихось п'ятдесят років тому землі на південь від Білої Церкви були абсолютно безлюдними, спустошеними татарськими набігами. Там жили тільки відважні одинаки, які засвоїли всі способи ведення степової війни і готові були в будь-який момент вступити в бій з ординцями. Ці воїни були так само і вправними мисливцями та рибалками. Але їх було так мало, що ці родючі та багаті на дичину й рибу місця звалися пустою! Так і було записано в постанові сейму в 1590 році від імені нашого милостивого короля Сигізмунда... Наведу з пам'яті: «Щоб тамтешні землі не залишалися порожніми і приносили якусь користь, ми, на підставі наданого нам усіма станами права, будемо

роздавати ці пустелі, на наш розсуд, у вічне володіння особам шляхетського походження за їхні заслуги перед нами і Річчю Посполитою!»! Ця постанова надала королю повне і необмежене право дарувати землі Придніпров'я – як Право-, так і Лівобережжя. Найбільш знатні роди Польщі взяли участь в освоєнні цих пустельних земель. За тридцять років відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів: будувалися міста, містечка, укріплені замки і безліч селищ! Усе це вимагало гір золота, а головне: потрібно було переселити тисячі селян, майстрових, чиновників. І, звісно ж, тих, хто їх повинен захищати від татарських набігів. І все ж основу цього війська становили нащадки тих-таки видобувачів-воїнів, які вважають за краще називати себе козаками.

Пан комісар ненадовго замовк, прикривши очі. Але, видно, гострий напад болю його скоро покинув, і Якуб Собеський продовжив:

– Знаеш, пане Дзевульський, що план створення реєстрового козацтва дозрів ще сто років тому, під час правління великого князя литовського і короля польського Сигізмунда I? Тоді розглядалися два варіанти: перший – організація реєстрового війська для захисту південних кордонів і виконання функцій нагляду за населенням, а другий – знищення всіх козаків!

– А як же татари? – не витримав Антонім.

– Слушно. Без козаків не здолати ординців. Тому мій учений друг, публіцист пан Пальчовський, у своїй книзі, яка так і називається: «Про козаків – знищити їх чи ні?»[64 - Книга вийшла в 1618 р.], дає відповідь: винищити козаків безчесно, марно й неможливо. Безчесно – бо це значить знищити християн, тоді як Україна при дворах європейських вважається єдиною огорожею християнства від турка. Марно – бо замість сусідів-козаків матимемо турків і татар. А що краще? І останнє: неможливо – бо ще за часів короля Стефана хотіли винищити козаків, та відклали намір через неможливість, а тоді козаків було набагато менше, ніж тепер. І все ж як приємно зустріти реєстрових русинів-козаків, які ревно ставляться до своєї служби. Ба більше: я їх запитав, і вони без заминки повторили текст присяги, яку давали при вступі на службу короля: «...коритися, виконувати всі накази і постанови його королівської милості, припиняти будь-яку непокору й свавілля, а також ні особисто, ні через будь-кого не виступати проти турецького султана, ні на суші, ні на морі, крім як за наказом його королівської милості Речі Посполитої; якщо ж хтось захоче таке зробити, а я про це дізнаюся, то зобов'язаний буду попередити короля й гетьманів і сам того буду карати, виконуючи свою повинність!» Щоправда, той, що з бородою, повторив із затримками та з підказками. Та й мова його польська воліє бути кращою. Але ось другий! Так! Присягу як «Pater noster»[65 - «Отче наш», або «Молитва Господня» – головна християнська молитва.] знає, і мова його така, що багато хто при дворі його милості короля міг би позаздрити. І сам він гарний з лиця і потужний тілом. А кулак у нього – кувалда молотобійця на кузню. Поспішали вони в Умань до свого полковника. Через те й розмовляли коротко. Помолилися на печери святих – і в путь. Тверезі, рішучі, дорожать службою. От би таких тисяч зо п'ять... Та-а-ак! Не шкода для

таких і двох золотих. Хоч і безгербова[66 - Без політичних прав.] шляхта, але козаки надійні!

Кивнувши на знак згоди з самим собою, Якуб Собеський задоволено замовк і поринув у свої думи. Цим скористався Антонім Дзевульський і притримав коня, як його про це знаками просив один із чинів його таємної команди.

Ім'я того таємника[67 - Нижчий чин таємної служби.] – Лешко. Не надто кмітливий русин, зате добрий виконавець та служака сумлінний. У таємній команді таких три чверті. Інші – поляки. Із коронних земель служити до Києва тайники йшли вкрай неохоче.

– Чого тобі, Лешку? – порівнявши коней, запитав помічник комісара.

– Пане Дзевульський, дозвольте доповісти, що сказав мій шинкар...

– Хто? – здивувався Антонім.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=49647951&from=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Виноски

1

Від перського «гилим» – грубо зроблена ковдра. (Тут і далі прим. автора.)

2

Землянка.

3

Здобич.

4

Святий день у народному календарі слов'ян, що припадає на 23 квітня (6 травня).

5

Чамбул – кінний загін.

6

Сліди.

7

Козацька миля – 7,5 км.

8

Грабіж.

9

Тепер село у Вінницькій області.

10

Назва кулі в XVII ст.

11

Коротка козацька люлька.

12

Сигізмунд III (20 червня 1566 р. – 30 квітня 1632 р.) – король польський і великий князь литовський з 27 грудня 1587 р., король шведський з 27 листопада 1592 р. по липень 1599 р., батько Владислава IV.

13

Місто, нині в Чернівецькій області.

14

Битва війська Речі Посполитої під командуванням великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича (в тому числі Війська Запорозького під командуванням гетьмана Петра Сагайдачного) з військом Османської імперії під командуванням султана Османа II, яка тривала з 2 вересня по 9 жовтня 1621 року.

15

Призначені сеймом для супроводу армії комісари завідували фінансами, брали участь у засіданнях військової ради, були присутні на прийомі гетьманом послів і самі виконували посольські обов'язки.

16

Гай Саллюстій (86 до Р.Х. – 35 до Р.Х.) був одним із перших римських істориків, який уводив у свої трактати розгорнуті монологи головних героїв, покликані відобразити особливості їхнього характеру та політичної орієнтації.

17

Сагайдак – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл.

18

Польська наймана піхота, солдати.

19

Безпалубні човни, пристосовані для морських походів.

20

Берестейська унія 1596 року – акт об'єднання Східної (православної) і Західної (римо-католицької) Церков на умовах визнання Східною Церквою католицької еклезіології та догматики (включаючи папський примат), але при збереженні східного літургійного обряду, богослужіння рідною мовою, відсутності обітниць безшлюбності для білого духовенства та ін.

21

Торун – місто на півночі Польщі.

22

Шведи як союзники царя Василя Шуйського захопили чимало міст у Новгородських і Псковських землях.

23

«Краківські гроші».

24

Вирішальна битва «Великої війни» 1409–1411 років, що відбулася 15 липня 1410 року. Союз Королівства Польського і Великого Князівства Литовського під проводом короля Владислава II Ягайла і великого князя литовського Вітовта здобув перемогу над військом Тевтонського ордена. Більшість лицарів ордена було вбито або взято в полон.

25

ВЛАДИСЛАВ + Конашевич Кошовий під Хотиним проти Османів.

26

Ланцюг.

27

Грецька назва населення Східної Європи.

28

Тільки за московський похід запорозькі козаки отримали від польського короля плату – 20 тисяч золотих.

29

Йдеться про так звану Тридцятилітню війну, яка тривала з 1618 по 1648 рр. і до якої залучилися тією чи іншою мірою практично всі європейські країни. Війна почалась як релігійне зіткнення між протестантами й католиками Німецької імперії, а відтак переросла в боротьбу проти домінування Габсбургів у Європі. Конфлікт став останньою великою релігійною війною на континенті й породив Вестфальську систему міжнародних відносин.

30

Бродники проживали в північно-західній частині Буджака, південній частині сучасних румунських жудців (повітів) Вранча і Галац, а також, можливо, на узбережжі між Дністром і Дніпром. Брала активну участь в міжусобицях руських князів. Пізніше – у всіляких бунтах і військових походах. За однією з версій, назва «бродники» походить від слова «бродити» – «поневірятися».

31

Чекан (від слов'ян. «сокира», «кирка», «ікло кабана») – коротка деревкова холодна зброя з основним ударним елементом у вигляді дзьоба (топірця) і молотком на обуху.

32

Чуприндир – тут: вид гри в карти у запорожців.

33

Від нім. «rot» – «червоне».

34

Масть бубна, від нім. «schellen» – дзвіночки.

35

Треф.

36

Піка.

37

28 квітня 1622 р.

38

Титар – особа, на кошти якої збудовано або заново прибрано (іконами, фресками) православний храм чи монастир.

39

Верхне вбрання єпископа, що заміняє ризу і має те ж значення – символізує багряницю Спасителя.

40

Трудар – той, хто проживає і працює в монастирі «за слави Божої», але, як правило, без мети прийняття чернецтва.

41

Містяни (з нім.).

42

Динар – дрібна польська монета.

43

Згідно з дарчою 1615 р.

44

Польський головний убір – шапочка з відворотом, розрізаним над чолом.

45

У поляків і білорусів – старовинний дворянський (шляхетський) костюм, рід сюртука.

46

Східна Польща.

47

Рим. 1:9.

48

Чернеча накидка.

49

Посада в Речі Посполитій і Великому Князівстві Литовському. Підстароста був заступником старости і міг замінювати його на місцевих зборах.

50

Взуття, що виготовлялося з цільного шматка шкіри і зшивалося сиром'ятним ременем.

51

Щока коня.

52

Видра.

53

Шляхи Господні несповідимі (лат.).

54

Карта 1459 року.

55

Карта 1572 року.

56

Лісовий масив, тепер у Знам'янському та Олександрійському районах Кропивницької області.

57

Wojewodztwo ruskie – адміністративно-територіальна одиниця Польського королівства, утворена бл. 1434 р. з тих земель Галицько-Волинського князівства (Руського королівства), які були захоплені в останній чверті XIV ст. Адміністративним центром Руського воеводства було місто Львів.

58

Землянки.

59

Загін татарської кінноти.

60

Єлисей Плетенецький (в миру Олександр Михайлович (за іншими даними Томашевич); нар. між 1550 і 1554 рр., пом. 29 жовтня 1624 р.) – православний культурний і громадський діяч, просвітник, письменник, архімандрит Києво-Печерської лаври, активний борець з унією.

61

Богослужбовий літургійний хліб, який вживається в православ'ї для таїнства евхаристії і для поминання під час проскомидії живих і мертвих.

62

У Києві та в землях, які раніше належали Королівству Литовському, використовували литовські міри довжин і ваг. Литовська верста – 1559,7 м.

63

Слово «католицизм» у перекладі з латини означає «загальний, вселенський».

64

Книга вийшла в 1618 р.

65

«Отче наш», або «Молитва Господня» – головна християнська молитва.

66

Без політичних прав.

67

Нижчий чин таємної служби.